

II

Τα έργα του Πλάτωνα

4 Εκδόσεις του ‘Corpus Platonicum’

4.1 Αρχαία και μεσαιωνική παράδοση. Προβλήματα αυθεντικότητας

Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται παράδοξο το γεγονός ότι ο Πλάτων, παρά τη σφοδρή κριτική που ασκούσε στη γραφή (βλ. Κεφ. VI.65) – την οποία, παρεμπιπτόντως, ασκούσε γραπτώς – όχι μόνο κατέθεσε τη φιλοσοφία του σε γραπτή μορφή, αλλά και με σαφείς λογοτεχνικές φιλοδοξίες. Επιπλέον, προκαλούν έκπληξη οι 47 τουλάχιστον τίτλοι που κατά καιρούς έχουν αποδοθεί στον Πλάτωνα. Στην πραγματικότητα, ακόμη και στην αρχαιότητα, πολλά απ’ αυτά τα κείμενα θεωρούνταν μη αυθεντικά, ή τουλάχιστον αμφίβολης γνησιότητας, ενώ η σημερινή έρευνα θεωρεί αυθεντικούς γύρω στους 24 διαλόγους. Λέγεται ότι ο ίδιος ο Πλάτων είχε ταξινομήσει ορισμένα ομοειδή συγγράμματα κατά ομάδες· αυτό τουλάχιστον παραδίδει μια αναφορά στον Διογένη Λαέρτιο III 56: «Ο Θρασύλλος ισχυρίζεται ότι ο Πλάτων δημοσίευε τους διαλόγους του κατά το πρότυπο των τραγικών τετραλογιών, όπως ακριβώς συνέβαινε με όσους ήθελαν να συμμετάσχουν στον σχετικό διαγωνισμό, οι οποίοι έπρεπε να υποβάλουν τέσσερα δράματα. [...] Τα τέσσερα αυτά έργα ήταν οι λεγόμενες τετραλογίες». Αυτή η σύντομη αναφορά από έναν όχι και τόσο αξιόπιστο ιστορικό της ύστερης αρχαιότητας έχει γεννήσει πολλές αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις στην πλατωνική έρευνα κατά τα τελευταία εκατό χρόνια σχετικά με την ιστορία μετάδοσης του *Corpus Platonicum* κατά τους πρώτους τέσσερις αιώνες και έχει οδηγήσει σε πολύ διαφορετικές προσπάθειες αποκατάστασης. Η συζήτηση αφορά κυρίως το κατά πόσον ο Θρασύλλος, ο οποίος εργάστηκε ως αστρολόγος στην αυλή του αυτοκράτορα Τιβέριου και τον 1ο αιώνα μ.Χ. δημοσίευσε μια έκδοση των πλατωνικών συγγραμμάτων διατεταγμένων σε εννέα τετραλογίες, αντλεί πράγματι από μια γνήσια πλατωνική παράδοση και τη συνεχίζει. Έχουν διατυπωθεί δύο αντίθετες απόψεις: (1) Η αναφορά στον Διογένη Λαέρτιο είναι κατά βάση σωστή και ο Θρασύλλος χρησιμοποιεί ένα αρχαίο σύστημα ταξινόμησης που ανάγεται τουλάχιστον στον 1ο αιώνα π.Χ. ή ακόμη και στην Παλαιά Ακαδημία (Chroust 1965, 42-46· Carlini

1972, 24-27· Müller 1975, 27). Αν δεχτούμε αυτή την εκδοχή, είναι προφανές ότι συμφωνούμε με τις παλαιότερες έρευνες (Wilamowitz-Moellendorff 1919, τόμ. 2, 323-327· Bickel 1944a, 1944b· Pasquali 1952, 260-266) και ότι θεωρούμε δεδομένη την ύπαρξη μιας έγκυρης έκδοσης της Ακαδημίας, η οποία θα μπορούσε να ανάγεται στον Αρκεσίλαο ή ίσως ακόμη και στον Ξενοκράτη (Alline 1915a, 50-56)· γιατί «[δ,]τι δεν είναι ικανοποιητικά πλατωνικό στις Τετ[αλογίες] είναι ικανοποιητικά ακαδημαϊκό» (Bickel 1944a, 95). Ένα έρεισμα για αυτό μας δίνει και στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Διογένης Λαέρτιος (III 66), ο οποίος βάζει τον Αντίγονο της Καρύστου στο δεύτερο μισό του 3ου αιώνα π.Χ. να μιλάει για «νεωστί εκδοθέντα» που για να τα διαβάσει κανείς έπρεπε να πληρώσει (βλ. σχετικά Solmsen 1981). (2) Ο Θρασύλλος επικαλείται την πλατωνική προέλευση της σειράς των τετραλογιών μόνο και μόνο για να νομιμοποιήσει τη δική του έκδοση (Tarrant 1993, 85-107), η οποία ήταν απαραίτητη ακριβώς επειδή δεν υπήρχε τυποποιημένο κείμενο. Ο Jachmann (1942, 225-389) έχει παρουσιάσει αναλυτικά τα στοιχεία που συγκρούονται με την οποιαδήποτε έκδοση του Πλάτωνα από την Ακαδημία. Ειδικά η πολύ ασυνεπής καταγραφή των κειμένων των πρώτων παπύρων (συγκεντρωμένοι στον Sijpesteijn 1964· έκδοση στο CPF 1/3) υποδεικνύει μια ακανόνιστη παράδοση μετάδοσης κατά τους πρώτους αιώνες. Η ερμηνεία του Jachmann δεν απέφυγε τα επικριτικά σχόλια (μεταξύ άλλων Philip 1970· Solmsen 1981), αλλά λόγω της προβληματικής φύσης των ενδείξεων, δεν μπορούμε να μιλάμε ούτε για οριστική επιβεβαίωση ούτε για διάψευση. Παραμένει πάντως η εντύπωση ότι η ελληνιστική περίοδος δεν γνώριζε ένα κανονιστικό πλατωνικό κείμενο, αλλά ότι υπήρχαν διάφορες παράλληλες γραμμές παράδοσης του κειμένου (Barnes 1991). Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο, ότι εκτός ή πριν από την τετραλογική συστηματοποίηση, γύρω στο 200 π.Χ., υπήρχε ήδη ένα άλλο σύστημα ταξινόμησης: η διαίρεση των πλατωνικών διαλόγων σε τριλογίες, για την οποία ο Διογένης Λαέρτιος (III 62) αναφέρει ως κύριο μάρτυρα τον Αριστοφάνη Βυζάντιο, τον επικεφαλής της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας. Ωστόσο, η τριμερής διαίρεση του Αριστοφάνη περιλαμβάνει μόνο 15 έργα (δηλαδή πέντε τριλογίες)· «τα υπόλοιπα», συνεχίζει ο Διογένης, «ακολουθούσαν μεμονωμένα και χωρίς

σειρά». Το εάν αυτή η αναφορά πρέπει να εκληφθεί ως ένδειξη ότι ο Αριστοφάνης απλώς κατέγραφε τα πλατωνικά συγγράμματα σύμφωνα με αυτό το σύστημα (Wilamowitz-Moellendorff 1919, τόμ. 2, 325· Pasquali 1952, 264-266· Erbse 1961, 219-221) ή αν επρόκειτο για μια ανεξάρτητη, ίσως ακόμη και 'κριτική' έκδοση κειμένων (Alline 1915b· 1915a, 84-103· Jachmann 1942, 331-346· αντίθετα Barnes 1991, 126), είναι από καιρό αντικείμενο διαμάχης. Τελικά, οι – λιγοστές – έμμεσες ενδείξεις για μια αλεξανδρινή έκ-

δοση του Πλάτωνα συγκεντρώθηκαν το 2005 από την Schironi, η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το κριτήριο γι' αυτή την έκδοση ήταν φιλολογικό μάλλον παρά φιλοσοφικό (432-434), χωρίς να αποκλείει το ενδεχόμενο να εντασσόταν, όπως υποπτευόταν ήδη ο Chroust (1965, 35), σε κάτι σαν «πρόγραμμα 'σπουδαίων βιβλίων'».

Στην κειμενική παράδοση των χειρογράφων (βλ. Wilson 1962) επικράτησε τελικά η εξής τετραλογική σειρά:

Τετραλογία I	<i>Ευθύφρων</i>	<i>Απολογία</i>	<i>Κρίτων</i>	<i>Φαίδων</i>
Τετραλογία II	<i>Κρατύλος</i>	<i>Θεαίτητος</i>	<i>Σοφιστής</i>	<i>Πολιτικός</i>
Τετραλογία III	<i>Παρμενίδης</i>	<i>Φίληβος</i>	<i>Συμπόσιον</i>	<i>Φαίδρος</i>
Τετραλογία IV	<i>Αλκιβιάδης Α'</i>	<i>Αλκιβιάδης Β'</i>	<i>Ίππαρχος</i>	<i>Αντερασταί</i>
Τετραλογία V	<i>Θεάγης</i>	<i>Χαρμίδης</i>	<i>Λάχης</i>	<i>Λύσις</i>
Τετραλογία VI	<i>Ευθύδημος</i>	<i>Πρωταγόρας</i>	<i>Γοργίας</i>	<i>Μένων</i>
Τετραλογία VII	<i>Ιππίας μείζων</i>	<i>Ιππίας ελάσσων</i>	<i>Ίων</i>	<i>Μενέξενος</i>
Τετραλογία VIII	<i>Κλειτοφών</i>	<i>Πολιτεία</i>	<i>Τίμαιος</i>	<i>Κριτίας</i>
Τετραλογία IX	<i>Μίνως</i>	<i>Νόμοι</i>	<i>Επινομίς</i>	<i>Επιστολές</i>

Εκτός από αυτό το καθιερωμένο Corpus, υπάρχει και μια σειρά από άλλα έργα που αποδίδονται στον Πλάτωνα, τα οποία, ωστόσο, θεωρούνταν ήδη από την αρχαιότητα μη αυθεντικά. Από την εποχή του Müller (1975), έχει καθιερωθεί γι' αυτά ο όρος *Appendix Platonica*, δεδομένου ότι δεν έχουν διασωθεί στα συγκεντρωμένα χειρόγραφα του πλήρους Corpus, αλλά ξεχωριστά. Εκτός από τους Όρους, αυτά τα *Spuria* (νόθα) περιλαμβάνουν επιπλέον τους διαλόγους *Περί δικαίου*, *Περί αρετής*, *Σίσυφος*, *Δημόδοκος*, *Αλκυών*, *Ερυξίας* και *Αξίοχος*. Επιπλέον, ο Διογένης Λαέρτιος (III 29-33) παραδίδει έντεκα επιγράμματα, τα οποία σήμερα – με την πιθανή εξαίρεση του επιτύμβιου επιγράμματος για τον Δίωνα – θεωρούνται όλα μη αυθεντικά.

Αλλά ακόμη και τα έργα που έχουν διασωθεί στο Corpus των τετραλογιών δεν μπορούν να θεωρηθούν όλα αυθεντικά. Ο Διογένης Λαέρτιος (III 37) αναφέρει ότι η *Επινομίς* δεν γράφτηκε από τον Πλάτωνα, αλλά από τον μαθητή του Φίλιππο τον Οπούντιο. Ακόμη και σήμερα, το κείμενο που θεωρείται συνέχεια των *Νόμων*, δεν θεωρείται αυθεντικό από τους περισσότερους μελετητές του Πλάτωνα (Tarán 1975, Brisson 2005). Ομολογουμένως, οι γλωσσοστατιστικές μελέτες των Ledger 1989 και Brandwood 1990, αντίστοιχα, καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα (βλ. Young 1994, 238). Το ίδιο αμφίβολη είναι και η γνησιότητα όλων των διαλόγων της Τετραλογίας IV. Το γεγονός ότι ο *Αλκιβιάδης Β'*, ο *Ίππαρχος* και οι *Αντερασταί* δεν προέρχονται από τον Πλάτωνα είναι ευρέως αποδεκτό από τους μελετητές (βλ. Erler 2007, 294-297). Από την άλλη πλευρά, ο *Αλκιβιάδης Α'*, ο οποίος έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στην

ύστερη αρχαιότητα, ιδίως μεταξύ των Νεοπλατωνικών, στη διάρκεια του 20ού αιώνα θεωρήθηκε πολλές φορές νόθο κείμενο, με αιτιολογήσεις που κυμαίνονται από το 'δεν είναι αρκετά πλατωνικός, άρα είναι μη αυθεντικός' (Wilamowitz-Moellendorff 1919, τόμ. 1, 114 σημ. 1, 378 σημ. 1) μέχρι το 'παραείναι πλατωνικός, άρα δεν είναι αυθεντικός' (Dixsaut 1985, 377). Στο μεταξύ, ωστόσο, αυξάνονται και πάλι οι φωνές υπέρ της αυθεντικότητας του έργου (Ledger 1989, 144· πρβλ. Pradeau 1999, 219-220· Denyer 2001, 14-26). Οι απόψεις για τον *Ιππία μείζονα* και τον *Κλειτοφώντα* επίσης ποικίλλουν. Λόγοι περιεχομένου φαίνεται να συνηγορούν περισσότερο κατά του Πλάτωνα ως συγγραφέα στην περίπτωση του *Ιππία μείζονος*, αλλά αρκετές αναφορές στον Αριστοτέλη (για παράδειγμα, το *Τοπικά* VI.7 146a21-32 προφανώς αντλεί από το *Ιππίας μείζων* 298b2-4) υποδεικνύουν την Ακαδημία ως τόπο προέλευσης. Οι γλωσσοστατιστικές έρευνες καταδεικνύουν επαρκή εγγύτητα με τα γνήσια έργα (Young 1994, 238), γι' αυτό και οι Ledger 1989 και Brandwood 1990 διατείνονται ότι ο διάλογος ανήκει στον Πλάτωνα. Ο *Κλειτοφών*, αντίθετα, δεν προσεγγίζει γλωσσικά τους αναμφίβολα αυθεντικούς διαλόγους, αλλά μπορεί και αυτός να γράφτηκε την εποχή που ο Πλάτων ήταν στην Ακαδημία (Thesleff 1982, 208· Rowe 2005). Η γνησιότητα του *Μίνωα* ήταν πάντα υπό έντονη αμφισβήτηση (πιο πρόσφατα Manuwald 2005· διαφορετικά Cobb 1988), όπως και εκείνη του *Θεάγης* (Döring 2004, 74-81). Το κατά πόσον μπορεί να θεμελιωθεί η αυθεντικότητα δεκατριών *Επιστολών* που σώζονται με το όνομα του Πλάτωνα παραμένει επίσης εξαιρετικά αμφιλεγόμενο. Στο σύνολό τους, οι

περισσότερες από αυτές τις επιστολές θεωρούνται σήμερα μάλλον πλαστές. Το κατά πόσον αυτό ισχύει και για την πιο σημαντική από αυτές, την περίφημη *Έβδομη Επιστολή*, είναι κάτι που αμφισβητείται έντονα. Οι πληροφορίες σχετικά με τη ζωή του Πλάτωνα που αναφέρονται σ' αυτή την επιστολή και η εναρμόνισή της με το τότε ιστορικό πλαίσιο μαρτυρούν τουλάχιστον μια άριστη γνώση των γεγονότων που συνέβαιναν στην αυλή των Συρακουσών. Η γνωσιολογική παρέκβαση (349b1-345c3), αντίθετα, θα μπορούσε να επισημάνει μεσοπλατωνικά ίχνη, οπότε η επιστολή θα μπορούσε να έχει εισαχθεί αργότερα, τον 1ο ή 2ο αιώνα μ.Χ. (Tarrant 1982). Με δεδομένο, ωστόσο, ότι δεν μπορούν να προσκομιστούν αδιάσειστα στοιχεία για τη μη γνησιότητα της (πρωτότυπης) επιστολής και ότι οι γλωσσολογικές μελέτες δείχνουν σαφή ομοιότητα με τους *Νόμους* και άλλα όψιμα έργα (Young 1994, 238), αυτή θεωρείται από ορισμένους, αν και με κάποιες επιφυλάξεις, καθαρά πλατωνική (Erler 2005). Η Annas (1999), ωστόσο, θεωρεί ότι η συζήτηση για την *Έβδομη Επιστολή* είναι άσκοπη, ανεξάρτητα από το αν οι ιστοριογραφικές λεπτομέρειες είναι σωστές ή αν το γλωσσικό ύφος είναι πλατωνικό: η επιστολή εμπίπτει σαφώς στο λογοτεχνικό είδος των πλαστών επιστολών διάσημων προσωπικοτήτων και, επομένως, δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως πραγματικό μήνυμα 'προς τους φίλους και τους συγγενείς του Δίωνα'. Το επιχείρημα αυτό έχει βρει ευρεία αποδοχή, ιδίως από τους Άγγλους ερευνητές. Επιπλέον, πρέπει να λάβουμε υπόψη και την πιθανότητα τα αυθεντικά κείμενα να έτυχαν περαιτέρω επεξεργασίας μέσα στην Ακαδημία, ακόμη και να αναθεωρήθηκαν, μετά τον θάνατο του Πλάτωνα (έτσι, σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο III 37, ο Φίλιππος ο Οπούντιος λέγεται ότι αντέγραψε πιο καθαρά, ή μπορεί και να μετέγραψεν τους *Νόμους* που ήταν γραμμένοι σε κερένιες πλάκες, προσθέτοντας σ' αυτούς την *Επινομίδα* για συμπέρασμα). Από την άλλη πλευρά, τα περισσότερα από τα νόθα έργα παρουσιάζουν τόσο μεγάλη εγγύτητα στο περιεχόμενο με τα αυθεντικά κείμενα, ώστε θα μπορούσαν πράγματι να βασίζονται σε κάποιον αυθεντικό πυρήνα (Thesleff 1982, 89-96· Nails/Thesleff 2003). Όμως, όλες οι προσπάθειες να αναδειχθεί ένας πυρήνας αυθεντικότητας σε μεμονωμένες περιπτώσεις, μπορεί να καταδεικνύουν απλώς και μόνο κάτι το αληθοφανές.

Ενώ οι παλαιότεροι πάπυροι του Πλάτωνα χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. (Hoog 1965, Carlini 1992), η πλειονότητα των χειρογράφων ανάγεται σε πρωτότυπα του 9ου αιώνα μ.Χ. Το κύριο ρεύμα της παράδοσης μπορεί να χωριστεί σε δύο σκέλη (Irigoin 1986), στα οποία προστίθεται ένα δευτερεύον σκέλος (Carlini 1972, 147): Η οικογένεια Β

(Beta στη νέα έκδοση της Οξφόρδης), που πήρε το όνομά της από τον σημαντικότερο μάρτυρά της, το χειρόγραφο Β (Bodleianus Clarkianus 39), παραδίδει ίσως την καλύτερη μορφή κειμένου συνολικά. Ανεξάρτητα απ' αυτή, εντοπίζεται μια δεύτερη 'έκδοση', η οποία αντιπροσωπεύεται σήμερα κυρίως από ένα βενετσιάνικο χειρόγραφο με πολυάριθμους απογόνους (Τ). Δίπλα σ' αυτές τις δύο κύριες ομάδες υπάρχει η οικογένεια W (Delta στη νέα έκδοση της Οξφόρδης)· φαίνεται να ανάγεται σε κοινή πηγή με την Τ, αλλά προσφέρει μια ανεξάρτητη εκδοχή του κειμένου.

4.2 Εκδόσεις των νέων χρόνων

Η πρώτη έντυπη έκδοση των έργων του Πλάτωνα είναι η πλήρης λατινική μετάφραση του Marsilio Ficino, η οποία χρονολογείται πιθανότατα από το 1484 (Kristeller 1978). Το ελληνικό κείμενο, ωστόσο, δεν τυπώθηκε παρά μόνο το 1513 από τον Aldus Manutius στη Βενετία (*editio princeps*). Αυτό σηματοδότησε την έναρξη μιας περιόδου ζωηρής φιλολογικής έρευνας και εκδοτικής δραστηριότητας: μέσα σε δύο δεκαετίες εμφανίστηκαν στη Βασιλεία δύο ανθρωπιστικές εκδόσεις του Πλάτωνα. Ο μεταρρυθμιστής Simon Grynaeus ήταν υπεύθυνος για την πρώτη (1534) και ο Marcus Hopper για τη δεύτερη και ευρύτερα αποδεκτή έκδοση (1556). Η δίγλωσση έκδοση που εκδόθηκε από τον Henricus Stephanus II στη Γενεύη το 1578 (και όχι στο Παρίσι, όπως γράφει η προμετωπίδα) βασίζεται ουσιαστικά στο ελληνικό κείμενο της *editio princeps* του Aldus, αλλά βελτιώνεται με παραλλαγές από τις δύο εκδόσεις της Βασιλείας και ίσως ακόμη και με νέα χειρόγραφα. Ο Stephanus διαιρεί την τυπωμένη σελίδα σε πέντε τμήματα, που χαρακτηρίζονται από τα γράμματα a-e, εγκαινιάζοντας έτσι το σύστημα παραπομπών που χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα. Η πρώτη ολοκληρωμένη κριτική έκδοση με τη σύγχρονη έννοια (βλ. σχετικά Zadro 1996) ανάγεται στον Immanuel Bekker, ο οποίος την αφιέρωσε στον Friedrich Schleiermacher (Βερολίνο 1816-1818). Περιλαμβάνει οκτώ τόμους και δύο τόμους σχολίων με κριτικές σημειώσεις. Μετά τον Bekker, τον σημαντικότερο κειμενικό μάρτυρα για το μεγαλύτερο μέρος του *Corpus Platonicum*, δηλαδή τις Τετραλογίες I-VI, αποτελεί ο παλαιότερος γνωστός πλατωνικός κώδικας, ο Bodleianus Clarkianus 39 (χειρόγραφο Β), γραμμένος γύρω στο 895, ο οποίος μεταφέρθηκε στην Αγγλία από την Πάτμο μόλις το 1802. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, ωστόσο, έχει επικρατήσει η άποψη ότι σε καμία περίπτωση δεν μπορούν όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα να αναχθούν σε μια ενιαία πηγή (σύμφωνα και με τον Usener 1892), αλλά ότι υπάρχουν διαφορετικά ρεύματα παράδοσης. Δεδομένου ότι όλα έχουν τα δικά τους σφάλμα-

τα, η απόλυτη αυθεντία του Κλαρκιανού Κώδικα σχετικοποιείται, γεγονός που λαμβάνεται τουλάχιστον αρχικά υπόψη στην έκδοση του Martin Schanz (Λειψία 1875-1887· ελλιπής). Η έκδοση του John Burnet (Οξφόρδη 1900-1907, αναθεωρημένη 1905-1913) προσπαθεί επίσης να θεραπεύσει τα λάθη του Β μέσω των άλλων δύο κλάδων παράδοσης, Τ και W. Η έκδοση του Burnet στην Οξφόρδη εξακολουθεί να θεωρείται η πλέον έγκυρη, ακόμη κι αν η δίγλωσση Collection des Universités de France 'Budé' (Platon: Œuvres complètes, Paris) που δημοσιεύεται και αναθεωρείται συνεχώς, από το 1920 και μετά, προσφέρει σε μεμονωμένες περιπτώσεις κείμενα που αντλούν από τις πιο πρόσφατες εξελίξεις.

Επί του παρόντος καταρτίζεται μια νέα κριτική έκδοση της Οξφόρδης, η οποία φιλοδοξεί να θέσει νέα πρότυπα, λαμβάνοντας υπόψη το χειρόγραφο υλικό, τα παπυρικά ευρήματα, τις αναφορές στα έργα αρχαίων συγγραφέων και τα αποτελέσματα σχεδόν διακοσίων ετών κριτικής κειμένου. Ο πρώτος τόμος με τις Τετραλογίες Ι και ΙΙ εκδόθηκε το 1995 και έτυχε μάλλον διχασμένης απήχησης: σίγουρος είναι ο έπαινος για την τεράστια εκδοτική επιμέλεια που διαφαίνεται πίσω απ' το εκτεταμένο κριτικό υπόμνημα. Αλλά παρόλο που η νέα έκδοση λαμβάνει υπόψη πολύ περισσότερους μάρτυρες της παράδοσης των κειμένων από οποιαδήποτε άλλη πριν απ' αυτή, ελάχιστα πράγματα αλλάζουν στο σωζόμενο κείμενο (Haslam 1997).

5 Απόλυτη και σχετική χρονολόγηση. Προβλήματα καθορισμού περιόδων

5.1 Παραδοσιακές προσπάθειες χρονολόγησης

Από την αρχαία παράδοση έχουν φτάσει σ' εμάς ελάχιστες αναφορές σχετικά με το πότε πρέπει να έγραψε ο Πλάτων τους διαλόγους του· αλλά ακόμη κι αυτές οι πληροφορίες συχνά αναγνωρίζουν ότι δεν βασίζονται σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, αλλά σε εκ των υστέρων υποθέσεις. Έτσι, λέγεται ότι το πρώτο γραπτό του Πλάτωνα ήταν ο *Φαίδρος* «επειδή υπάρχει κάτι νεανικό στο θέμα [του διαλόγου]» (Διογένης Λαέρτιος ΙΙΙ 38· βλ. επίσης Ολυμπιόδωρου, *In Platonis Alcibiadem* 2, 63-65 Westerink). Η αξία μιας τέτοιας μαρτυρίας είναι γενικά περιορισμένη. Μόνο η ύστερη περίοδος σύνθεσης των *Νόμων* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά* ΙΙ 5-6, 1264b24-27· Πλούταρχος, *Περί Ίσιδος και Οσίριδος* 370E10-F4) μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη. Αλλά ακόμη και η προσπάθεια να βρεθούν στα πλατωνικά κείμενα αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, βάσει των οποίων να μπορούν να χρονολογηθούν, αποτυγχάνει στις περισσότερες περιπτώσεις: εκτός από τους *Νόμους*, όλοι οι διάλογοι διαδραματίζονται σε χρονολογίες πολύ πριν από την εποχή της σύνθεσής τους. Κατά κανόνα, το ίδιο ισχύει και για τα γεγονότα που αποτελούν το ιστορικό πλαίσιο πλοκής. Εξαιρέση θα μπορούσε να αποτελέσει η εισαγωγική αφήγηση του *Θεαίτητου*. Το πολεμικό τραύμα του ομώνυμου συνομιλητή, το οποίο αναφέρεται εκεί (*Θεαίτητος* 142a6-b3), φαίνεται να συνδέει το κείμενο με την τρέχουσα ιστορία, όταν ο Θεαίτητος τραυματίστηκε στην Κόρινθο το 369/368 π.Χ. στη μάχη κατά των Θηβαίων (θα μπορούσε, βέβαια, να γίνεται λόγος για τη μάχη μεταξύ Σπαρτιατών και Αθηναίων το 394 ή το 391, Nails 2002, 276-277, 320). Ωστόσο, ένα ανώνυμο σχόλιο (έκδ. Diels-Schubart, Βερολίνο 1905, 3, 28-37· επίσης στο CPF 1/3) μαρτυρεί ένα δεύτερο προοίμιο για τον Θεαίτητο, το οποίο αντικαθιστά την αφήγηση σχετικά με τον πολεμικό τραυματισμό. Συζητείται, επίσης, αν στο *Συμπόσιον* 193a1-3 μπορεί κάποιος να αντιληφθεί έστω έναν υπαινιγμό για οποιοδήποτε πολιτικό γεγονός: τα λόγια που βάζει στο στόμα του Αριστοφάνη: «Πριν [...] ήμασταν ένα, αλλά τώρα εξαιτίας της αδικίας έχουμε χωριστεί από τον θεό, όπως οι Αρχάδες από τους Λακεδαιμόνιους» θα μπορούσαν να αναφέρονται στη συντριβή της Μαντίνειας το 385 π.Χ., έτσι ώστε το γεγονός αυτό να αποτελεί το *terminus post quem* για τη συγγραφή του διαλόγου (Dover 1965). Εντελώς αντίστοιχα, θεωρείται ότι η δήλωση στους *Νόμους* (I 638b1 κ.ε.) πως «οι Συρα-

κούσιοι υποτάσσουν τους Λοκρούς» αναφέρεται στην υποταγή των Λοκρών στις Συρακούσες το 356 π.Χ. (ή το 352 π.Χ., βλ. Schöpsdau 1994, 135). Σ' αυτήν την περίπτωση, το απόσπασμα θα αποτελούσε πράγματι απόδειξη ότι τουλάχιστον το πρώτο βιβλίο των *Νόμων* γράφτηκε λίγα μόνο χρόνια πριν απ' τον θάνατο του Πλάτωνα. Συνολικά, ωστόσο, ελάχιστα είναι τα χωρία που μπορούν να χρησιμεύσουν για τη χρονολόγηση ενός έργου ή ακόμη και μόνο ενός βιβλίου. Περαιτέρω προσπάθειες να συνδεθούν οι διάλογοι με ακρογωνιαίους λίθους της βιογραφίας του Πλάτωνα, όπως ο θάνατος του Σωκράτη, τα ταξίδια στη Σικελία, η ίδρυση της Ακαδημίας, έχουν γίνει ξανά και ξανά (βλ. Görgemanns 1994, 44-45.). Όλες όμως εμπεριέχουν στοιχεία αυθαιρεσίας, αφού οι υπολογισμοί γίνονται με βάση πάρα πολλές άγνωστες παραμέτρους (βλ. Thesleff 1982, 20-39).

Το γεγονός ότι σχεδόν σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να προσδιοριστεί με επαρκή βεβαιότητα ο ιστορικός χρόνος σύνθεσης ενός διαλόγου οδηγεί σε ένα απογοητευτικό συμπέρασμα: δεν μπορεί να γίνει απόλυτη χρονολόγηση των πλατωνικών έργων. Υπάρχει άρα μόνο η δυνατότητα ενός 'δεύτερου ταξιδιού': η προσπάθεια να τεθούν τα γραπτά του *Corpus Platonicum* σε σχετική χρονολογική σειρά μεταξύ τους. Είναι προφανές ότι πρέπει να αναζητηθούν στους ίδιους τους διαλόγους αναφορές σε άλλα κείμενα. Αλλά τέτοιες αναφορές είναι σαφώς σπάνιες. Στον *Πολιτικό* (258b2) γίνεται αναφορά στην προηγούμενη συζήτηση του *Σοφιστή*, ενώ η ίδια η εναρκτήρια σκηνή του *Σοφιστή* (216a1) προϋποθέτει τον *Θεαίτητο*. Παρομοίως, η διττή αναφορά στο ότι ο Σωκράτης είχε ακούσει τον Παρμενίδη στα νιάτα του (*Θεαίτητος* 183e7· *Σοφιστής* 217c4-7) μπορεί να αποτελεί αναφορά στον ομώνυμο διάλογο (πρβλ. *Παρμενίδης* 127b1-c5). Επίσης, ο *Τίμαιος* 17c1-2 φαίνεται να προϋποθέτει την *Πολιτεία*. Σίγουρα πάντως ο *Τίμαιος* 27a2-b6 παραπέμπει στον *Κριτία* ως μεταγενέστερο διάλογο, ενώ ο τελευταίος (*Κριτίας* 106a1-b7) παραπέμπει στο εν λόγω χωρίο του *Τίμαιου*. Εκτός από τέτοιες ρητές αναφορές, υπάρχουν αποσπάσματα που φαίνεται να προϋποθέτουν τμήματα της διδασκαλίας που περιέχονται σε άλλα συγγράμματα: Για παράδειγμα, η διδασκαλία περί ανάμνησης που περιέχεται στον *Φαίδωνα* 72e3-73b2 στηρίζεται ουσιαστικά στον *Μένωνα*. Επιπλέον, ο *Θεαίτητος* 143b-c, στον οποίο η δραματική μορφή διαλόγου, που γνωρίζει μόνο λόγο και αντίλογο, προτιμάται από την αφηγηματική, θα μπορούσε να αποτελεί κάτι σαν 'σημείο καμπής' στη λογοτεχνική παραγωγή του Πλάτωνα: Σύμφωνα με αυτό, οι αφηγηματικοί διάλογοι *Παρμενίδης*, *Λύσις*, *Πολιτεία*, *Χαρμίδης* και πιθανότατα οι διάλογοι *Φαίδων*, *Ευθύδημος*, *Πρωταγόρας* και *Συμπόσιον*, που συνδυάζουν

δραματική και αφηγηματική μορφή, θα έπρεπε να τοποθετηθούν πριν από τον *Θεαίτητο* (ο οποίος, φυσικά, πρέπει να θεωρηθεί εξέλιξη αυτής της μικτής μορφής!) (Egler 2007, 22, 74-75).

Ως ενδιάμεσο αποτέλεσμα, προκύπτει η εξής εικόνα: Εφαρμόζοντας τα προαναφερθέντα εσωτερικά και πραγματολογικά κριτήρια, μπορεί να εντοπιστεί μια ομάδα διαλόγων (*Παρμενίδης*, *Λύσις*, *Πολιτεία*, *Χαρμίδης*, *Φαίδων*, *Ευθύδημος*, *Πρωταγόρας*, *Συμπόσιον*) που μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά κατά πάσα πιθανότητα πριν απ' τον *Θεαίτητο*. Αν ο *Φαίδων* εξαρτάται απ' τον *Μένωνα*, ο τελευταίος ανήκει επίσης σ' αυτή την ομάδα. Ο τραυματισμός του *Θεαίτητου* που αναφέρεται στον *Θεαίτητο* ως *terminus post quem* της σύνθεσής του πρέπει να ενταχθεί είτε – κατά την πλειοψηφία των ερευνητών – στο έτος 369/368 π.Χ. είτε στο 394 π.Χ. Οι διάλογοι *Σοφιστής* και *Πολιτικός* γράφονται, με αυτή τη σειρά, μετά τον *Θεαίτητο*. Ο *Κριτίας* έρχεται μετά τον *Τίμαιο* (αλληλοαναφορά) και προφανώς έπονται αμφότεροι της *Πολιτείας*. Η δραματική μορφή του *Τίμαιου/Κριτίας* δεν αποκλείει τουλάχιστον το γεγονός ότι γράφτηκαν μετά τη 'λογοτεχνική στροφή' του *Θεαίτητου* (αλλά και ο μάλλον πρώιμος *Μένων* είναι επίσης δραματικός διάλογος!). Τέλος, οι *Νόμοι* ανήκουν προφανώς στα όψιμα έργα· τουλάχιστον το πρώτο βιβλίο αποδίδεται στην τελευταία δεκαετία της ζωής του Πλάτωνα.

5.2 Γλωσσοστατιστικές μέθοδοι χρονολόγησης

Από το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, οι ανεπάρκειες των παραδοσιακών προσπαθειών χρονολόγησης οδήγησαν στη χρήση γλωσσικών στατιστικών στοιχείων ως αντικειμενικής βάσης για τη χρονολόγηση του *Corpus Platonicum*. Καθοριστικό ήταν το αποτέλεσμα των υφολογικών ερευνών του Campbell (1867): ξεκινώντας από τη βασική υπόθεση ότι ο *Τίμαιος*, ο *Κριτίας* και οι *Νόμοι* ανήκουν στα πιο όψιμα έργα του Πλάτωνα, διαπίστωσε ότι σ' αυτούς τους διαλόγους εμφανίζονται με ιδιαίτερα μεγάλη συχνότητα νεόκοποι ή μεταποιημένοι τεχνικοί όροι. Στη συνέχεια εντόπισε την εμφάνιση αυτού του ειδικού λεξιλογίου σε όλους τους διαλόγους που θεωρούνταν τότε γνήσιοι και σχημάτισε ένα πηλίκο με αριθμητή τον άθροισμα αυτών των λέξεων και παρονομαστή τον αριθμό των σελίδων του αντίστοιχου έργου (Campbell 1867, xxiv-xxxiii). Το σημαντικότερο αποτέλεσμα είναι ότι ο *Σοφιστής* και ο *Πολιτικός* παρουσιάζουν από κοινού τη μεγαλύτερη εγγύτητα με την ομάδα αναφοράς (*Τίμαιος*, *Κριτίας*, *Νόμοι*) (πηλίκο 1,22· μόνο ο *Πολιτικός*: 1,27) και έτσι κατατάσσονται πολύ πιο μπροστά από την *Πολιτεία* (0,83), τον *Φαίδωνα* (0,7) ή το *Συμπόσιον* (0,67). Ο *Μένων* (0,13), ο

Αλκιβιάδης Α' (0,125) και ο Χαρμίδης (0,08) διατηρούν τη μεγαλύτερη απόσταση.

Η διαπίστωση ότι τα έργα που ανήκουν χρονικά στην ίδια εποχή παρουσιάζουν παρόμοια υφολογικά χαρακτηριστικά διέπει και την έρευνα του Dittenberger (1881), ο οποίος βασίζεται κυρίως σε τρεις συνδυασμούς μορίων με το μήν. Το σύνολο των διαλόγων χωρίζεται σε δύο ομάδες: Η ομάδα I περιλαμβάνει τα συγγράμματα, στα οποία δεν εμφανίζονται οι εν λόγω συνδυασμοί (συμπεριλαμβάνονται μεταξύ άλλων οι: *Κριτίας*, *Ευθύφρων*, *Μένων*, *Φαίδων*), ενώ η ομάδα II αποτελείται από τα έργα που τους περιέχουν (Dittenberger 1881, 326). Καθώς η συχνότητα, παραδείγματος χάριν, της έκφρασης γε μήν ποικίλλει πολύ εντός της ομάδας (μία εμφάνιση στο *Συμπόσιον*, δύο στην ογκώδη *Πολιτεία*, αλλά είκοσι τέσσερις στους *Νόμους*), ο Dittenberger χωρίζει ξανά την ομάδα σε IIa (*Συμπόσιον*, *Λύσις*, *Φαίδρος*, *Πολιτεία*, *Θεαίτητος*) και IIb (*Παρμενίδης*, *Φίληβος*, *Σοφιστής*, *Πολιτεία*, *Νόμοι*). Έτσι, διακρίνει τρεις δημιουργικές περιόδους: την πρώιμη (I), τη μεσαία (IIa) και την ύστερη (IIb). Ο Dittenberger βλέπει ως ιστορική διαχωριστική γραμμή μεταξύ I και IIa το πρώτο ταξίδι του Πλάτωνα στη Σικελία: Δωρικές εκφράσεις όπως *τι μήν*, που δεν ήταν συνηθισμένες στην αττική γλώσσα, ο Πλάτων τις άκουσε στις Συρακούσες και από τότε τις υιοθέτησε στο λεξιλόγιό του. Το ότι τα γραπτά της ομάδας IIa είναι παλαιότερα από εκείνα της IIb προκύπτει από το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη (*Πολιτικά* II.5-6 1264b24-27), οι *Νόμοι* (IIb) συντάχθηκαν μετά την *Πολιτεία* (IIa). Τα ευρήματα του Dittenberger επιβεβαιώθηκαν από τις έρευνες των Schanz (1886), Ritter (1888), von Arnim (1896) και άλλων που χρησιμοποίησαν ακόμη πιο εξελιγμένες μεθόδους (συνοπτικά στον Brandwood 1992, 94-100· πρβλ. Young 1994, 230-232).

Ιδιαίτερη σημασία έχει η ανακάλυψη του Blass (1874, 426) ότι ο Πλάτων – προφανώς ανταποκρινόμενος στις υφολογικές προδιαγραφές του Ισοκράτη – προσπαθεί σχολαστικά να αποφύγει τη χασμωδία στους όψιμους διαλόγους. Η διατριβή του Janell (1901) διερευνά αυτή τη διαπίστωση και βρίσκει μια σημαντική ρήξη: Ενώ ο κύριος όγκος των διαλόγων έχει μέσο όρο μεταξύ 46 (*Λύσις*) και 23,9 (*Φαίδρος*) χασμωδίες ανά σελίδα, τα όψιμα έργα έχουν μόνο 6,7 (*Νόμοι* V) έως 0,4 (*Πολιτικός*). Με τον τρόπο αυτό, τα διάφορα βιβλία των *Νόμων* (μεταξύ 6,7 και 2,4) αποκλίνουν και πάλι σαφώς από τους εξαιρετικά φτωχούς σε χασμωδίες διαλόγους *Τίμαιος* (1,2), *Κριτίας* (0,8), *Σοφιστής* (0,6) και *Πολιτικός* (0,4), γεγονός που οφείλεται προφανώς στο ότι οι *Νόμοι* – πιθανότατα το τελευταίο έργο του Πλάτωνα – δεν πέρασαν από την τελική, εξομαλυντική επιμέλεια. Έτσι, γίνε-

ται εμφανής, και από αυτήν την άποψη, η στενή συνάφεια των γραπτών του όψιμου έργου.

Πιο πρόσφατα, ο Ledger (1989) προσπάθησε να τοποθετήσει τα έργα του Πλάτωνα σε χρονολογική σειρά χρησιμοποιώντας ηλεκτρονική στατιστική ανάλυση. Το υπό έλεγχο υλικό και η εξελιγμένη μεθοδολογία αναμφισβήτητα ξεπερνούν όλες τις προηγούμενες προσπάθειες. Το αποτέλεσμα, πάντως, επιβεβαιώνει με εντυπωσιακό τρόπο τα σημαντικότερα αποτελέσματα προηγούμενων στατιστικών: Ο διπλός διάλογος *Σοφιστής-Πολιτικός* ανήκει μαζί με τον *Τίμαιο-Κριτία* και τους *Νόμους* στην ομάδα των όψιμων έργων· της τελευταίας αυτής ομάδας προηγούνται αμέσως ο *Φαίδρος*, ο *Θεαίτητος*, ο *Παρμενίδης* και η *Πολιτεία*. Το καινούργιο, ωστόσο, είναι ότι ο Ledger υποδιαιρεί για άλλη μια φορά το μεγάλο πεδίο των πρώιμων διαλόγων, με αποτέλεσμα να καταλήγει σε τέσσερις αντί των συνηθισμένων τριών ομάδων έργων. Ασφαλώς, γίνεται εμφανές εδώ επίσης ότι οι στατιστικές μέθοδοι έχουν τα όριά τους: Είναι αλήθεια ότι η ανάλυση κατά συστάδες είναι σε θέση να ομαδοποιεί διαφορετικά κείμενα σε ομοειδείς ομάδες. Ωστόσο, η αντίστροφη μέθοδος της διακριτικής ανάλυσης αποδεικνύεται εντυπωσιακά αναξιόπιστη, όταν πρόκειται να διαχωρίσει τα γνήσια από τα πλαστά έργα ενός συγγραφέα. Για παράδειγμα, ο υπολογιστής απέδωσε τρία από τα οκτώ δείγματα από την *Πολιτεία* I όχι στον Πλάτωνα, αλλά στον Ξενοφώντα, και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο *Φαίδρος* του Πλάτωνα είχε υφολογικά μεγαλύτερη συγγένεια με τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα απ' ό,τι τα *Απομνημονεύματα* του τελευταίου (Ledger 1989, 103-104, 160)! Ο *Παρμενίδης* αποκλίνει, επίσης, υφολογικά τόσο πολύ από τους άλλους πλατωνικούς διαλόγους που «οι περισσότεροι έλεγχοι πατρότητας θα μας οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι δεν γράφτηκε απ' τον Πλάτωνα» (“most tests of authorship would lead us to conclude that it was not written by Plato”, Ledger 1989, 213). Και βέβαια, το εύρημα αυτό δεν θα πρέπει να υπερτιμηθεί, δεδομένης της χαμηλής διακριτικής ικανότητας της μεθόδου. Μια λεπτομερής συλλογή, ανασκόπηση και αξιολόγηση όλων των γλωσσοστατιστικών προσεγγίσεων από το 1867 και μετά και των αποτελεσμάτων τους παρέχεται από τον Brandwood 1990 και 1992 (για μια κριτική των συμπερασμάτων του, βλ. Young 1994, 242-246).

5.3 Η κατάσταση της έρευνας

Με βάση την έρευνα που συγκεντρώθηκε και αξιολογήθηκε κριτικά από τον Brandwood 1990 (βλ. Brandwood 1990, 249-252· Young 1994, 240· κριτικά Thesleff 1982 και 1989) οι περισσότεροι μελετητές αναγνωρίζουν σήμερα τις ακόλουθες τρεις ομάδες έργων (Erler 2007, 24-25):

- I. *Απολογία, Χαρμίδης, Ευθύδημος, Ευθύφρων, Γοργίας, Ιππίας ελάσσων, (Ιππίας μείζων), Ίων, Κρατύλος, Κρίτων, Λάχης, Λύσις, Μενέξενος, Μένων, Φαίδων, Πρωταγόρας, Συμπόσιον*
 II. *Πολιτεία, Παρμενίδης, Θεαίτητος, Φαίδρος*
 III. *Τίμαιος-Κριτίας, Σοφιστής-Πολιτικός, Φίληβος, Νόμοι, (Επινομίς), (Επιστολές).*

Σε παρένθεση αναφέρονται έργα που έχουν εξεταστεί από τον Brandwood, αλλά η αυθεντικότητά τους δεν έχει αποδειχθεί οριστικά και αμετάκλητα. Αντίθετα, λείπουν διάλογοι που η αυθεντικότητά τους θεωρείται σήμερα αν μη τι άλλο πιθανή, αλλά δεν εξετάστηκαν από τον Brandwood, π.χ. ο *Αλκιβιάδης Α΄*. Δεδομένου ότι οι μελέτες που συνέταξε ο Brandwood έλαβαν γενικά ως σημείο αναφοράς τα όψιμα έργα *Τίμαιος, Κριτίας και Νόμοι*, η επιλεκτικότητα μειώνεται όσο αυξάνεται η απόσταση από αυτό το σύμπλεγμα. Κατά συνέπεια, η Ομάδα I, η οποία έχει τα λιγότερα κοινά στοιχεία με την III, περιλαμβάνει πολλά έργα χωρίς να τα διαφοροποιεί περαιτέρω στο εσωτερικό της.

Μέσα στην πρώτη ομάδα, οι διάλογοι ταξινομούνται αλφαβητικά, καθώς δεν μπορούν να βρεθούν αντικειμενικά κριτήρια που θα επέτρεπαν μια εσωτερική κατάταξη (Young 1994, 250). Οι ιστορικές αναφορές που εξετάστηκαν από τον Dover (1965) στο *Συμπόσιον* (βλ. Κεφ. II.5.1) φαίνεται βέβαια να συνηγορούν υπέρ του ότι ο διάλογος αυτός κατέχει όντως μια από τις τελευταίες χρονικά θέσεις στην ομάδα ή ακόμη και ότι μπορεί να ανήκει στα έργα της μεσαιάς περιόδου (ο Rowe 2006 υποστήριξε πρόσφατα την κατάταξη στα πρώιμα έργα). Η προαναφερθείσα παρατήρηση (143b-c) σχετικά με τη 'λογοτεχνική στροφή' προς τον δραματικό τύπο διαλόγου συνηγορεί υπέρ της τοποθέτησης του *Θεαίτητου* προς το τέλος της δεύτερης ομάδας. Κατά συνέπεια, οι αφηγηματικοί διάλογοι *Πολιτεία και Παρμενίδης* πρέπει να τοποθετηθούν ωρίτερα. Όσον αφορά το περιεχόμενο, υπάρχουν πολλά που συνηγορούν υπέρ του ότι ο *Φαίδρος* γράφτηκε μετά την *Πολιτεία* (πρβλ. Heitsch 1997, 233 με τη σημείωση 564), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα τοποθετήσουμε το έργο στην τελευταία δημιουργική περίοδο του Πλάτωνα (μετά τον *Τίμαιο!*), όπως κάνει ο Rowe (1992) – κάτι που θα ερχόταν σε σύγκρουση, αν μη τι άλλο, με τις έρευνες για την αποφυγή της χασμωδίας. Η αλληλουχία *Τίμαιος-Κριτίας* καθώς και *Σοφιστής-Πολιτικός* στην τρίτη ομάδα έργων είναι εμφανής λόγω εσωτερικών αναφορών. Παραδοσιακά, οι *Νόμοι* θεωρούνται το τελευταίο έργο, και ίσως η όχι τόσο έντονη αποφυγή της χασμωδίας σε σχέση με τα άλλα έργα της ίδιας ομάδας να οφείλεται στην ελλιπή επιμέλεια του κειμένου. Επίσης, σε όλες τις ομάδες, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο Πλάτων επεξεργαζόταν ταυτόχρονα πολλά έργα.

Η στατιστική ανάλυση με τη βοήθεια υπολογιστών του Ledger (1989) αυξάνει τη διαφοροποίηση και οργανώνει το σύνολο των έργων σε τέσσερις ομάδες:

- I. *Λύσις, Ευθύφρων, Ιππίας ελάσσων, Ίων, Ιππίας μείζων, Αλκιβιάδης Α΄, Θεάγης, Κρίτων*
 II. *Γοργίας, Μενέξενος, Μένων, Χαρμίδης, Απολογία, Φαίδων, Λάχης*
 III. *Πρωταγόρας, Ευθύδημος, Συμπόσιον, Κρατύλος, Πολιτεία, Παρμενίδης, Θεαίτητος, Φαίδρος*
 IV. *Φίληβος, Κλειτοφών, Σοφιστής, Πολιτικός, Νόμοι, Επινομίς, Τίμαιος, Κριτίας, (Επιστολές)*

Στο εσωτερικό των ομάδων, ο Ledger γενικά τοποθετεί τα έργα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης του υπολογιστή, ενώ είναι αξιοσημείωτη η σχεδόν απόλυτη συμφωνία μεταξύ Ledger και Brandwood (1990) σε ό,τι αφορά το όψιμο έργο. Ο Ledger περιλαμβάνει επιπλέον μόνο τον *Κλειτοφώντα*, τον οποίο ο Brandwood παραλείπει λόγω της αμφίβολης αυθεντικότητάς του. Ο Ledger επιβεβαιώνει επίσης ότι η *Πολιτεία*, ο *Παρμενίδης*, ο *Θεαίτητος* και ο *Φαίδρος* (στην ομάδα II του Brandwood), που προηγούνται αμέσως του όψιμου έργου, ανήκουν στην ίδια ομάδα. Η Ομάδα II του Ledger αποτελεί μια προσπάθεια περαιτέρω διαφοροποίησης του μεγάλου αριθμού των λεγόμενων πρώιμων έργων. Η ομάδα αυτή μπορεί να θεωρηθεί μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στο επιβεβαιωμένο πρώιμο έργο (I) και τη μέση δημιουργική περίοδο (III). Ωστόσο, ο Young 1994 (246-247 με υποσημείωση 42) αμφιβάλλει για το κατά πόσον οι στατιστικές μέθοδοι που εφαρμόστηκαν επαρκούν για την καθιέρωση μιας χρονολογικής σειράς εντός των ομάδων και μεταξύ των ίδιων των ομάδων, αφού ο Ledger εφαρμόζει και για τις δύο διατάξεις τα ίδια κριτήρια διάκρισης, άρα δέχεται μια γραμμική διαδοχή που δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Η απόλυτη χρονολόγηση των επιμέρους ομάδων έργων είναι δύσκολη. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, για παράδειγμα, θεωρούσαν όλοι δεδομένο ότι ο Πλάτων είχε αρχίσει να γράφει φιλοσοφικά έργα μόνο μετά τον θάνατο του Σωκράτη το 399 π.Χ. Αυτό αμφισβητήθηκε πρόσφατα (Thesleff 1982· Ledger 1989, 71). Σε μια σύνοψη των προηγούμενων εκτιμήσεων, ο Heitsch 2004 (15-19) υποστηρίζει ότι ο Ίων και ο Ιππίας ελάσσων γράφτηκαν πριν από το 399 π.Χ. Η παραδοσιακή διάκριση μεταξύ 'Σωκρατικών' και 'Πλατωνικών' διαλόγων, στην ουσία ιδέα του Hermann (1839), η οποία κατά διαστήματα έμοιαζε παραγκωνισμένη λόγω ασάφειας, υποστηρίζεται επίσης ξανά έντονα (Penner 1992), κάτι στο οποίο συνέβαλε αποφασιστικά το έργο του Γρηγόρη Βλαστού (ο Βλαστός το 1991 παρουσίασε κατά κάποιον τρόπο το άθροισμα αυτών των προσπαθειών). Ο δια-

χωρισμός βασίζεται στην ακόλουθη εκτίμηση: ενώ ο Πλάτων στους πρώιμους 'Σωκρατικούς' διαλόγους βρισκόταν ακόμη έντονα υπό τη φιλοσοφική επιρροή και την προσωπική εντύπωση του δασκάλου του, αργότερα άρχισε να χειραφετείται όλο και περισσότερο, ώσπου ανέπτυξε μια δική του φιλοσοφία που δεν μπορούσε πια να ονομάζεται σωκρατική, για να φτάσει τελικά στο σημείο να απαρνηθεί στους *Νόμους* ακόμα και τη λογοτεχνική μορφή του Σωκράτη ως συνομιλητή (βλ. Vlastos 1991 και 1994). Ιδιαίτερα τα έργα που τελειώνουν με απορητικό τρόπο (όπως τα *Ιων*, *Λάχης* και *Λύσις*) θα μπορούσαν να θεωρηθούν αντανάκλαση του καθαρά σωκρατικού τρόπου του φιλοσοφείν, όπως και οι διάλογοι, στους οποίους η θεωρία των Ιδεών δεν φαίνεται να έχει ακόμη αναπτυχθεί, τουλάχιστον όχι σε συστηματικό εύρος. Από αυτήν την άποψη, ωστόσο, ο *Φαίδων* και το *Συμπόσιον* θα πρέπει να εξαιρεθούν από το πρώιμο έργο (διαφορετικά ο Rowe 2006). Αν δεχτούμε ότι οι ιστορικές αναφορές στο *Συμπόσιον* καθιστούν πιθανή μια χρονολογία σύνθεσης μεταξύ του 385 π.Χ. και του 379 π.Χ. (Dover 1964) και ότι ο Θεαίτητος τραυματίστηκε θανάσιμα το 368 π.Χ. (και όχι το 394 π.Χ.), έτσι ώστε ο ομώνυμος διάλογος να έχει γραφτεί αργότερα (Thesleff 1982, 152-157: Αρχές της δεκαετίας του 360 π.Χ.), τότε σχηματίζουμε μια κατά προσέγγιση ιδέα σχετικά με το χρονικό διάστημα, στο οποίο πρέπει να τοποθετηθούν τα έργα της μέσης περιόδου.

6 Βασικά μοντέλα ερμηνείας του Πλάτωνα

Μια από τις βασικές εμπειρίες της ανάγνωσης του Πλάτωνα είναι ότι διαφορετικοί διάλογοι παίρνουν μερικές φορές πολύ διαφορετικές φιλοσοφικές θέσεις για ένα και το αυτό θέμα. Η πιο γνωστή είναι ασφαλώς η επεξεργασία και η επιχειρηματολογική στήριξη της θεωρίας των Ιδεών στον *Φαίδωνα*, το *Συμπόσιον* και την *Πολιτεία*, η οποία, ωστόσο, στον *Παρμενίδη* αποκρούεται με βάσιμα επιχειρήματα. Επιπλέον, διαφέρουν μεταξύ τους ο *Γοργίας* και ο *Πρωταγόρας* στις απόψεις που εκφράζουν σχετικά με το πρόβλημα της ηδονής. Στην *Απολογία*, ο Σωκράτης αρνείται να υπακούσει στη δικαστική απαγόρευση του φιλοσοφείν, ενώ στον *Κρίτωνα* απορρίπτει τη δυνατότητα διαφυγής, αφού αντίκειται στην ετυμηγορία του δικαστηρίου, οπότε αποδέχεται τον θάνατο επειδή αυτό απαιτεί ο νόμος. Οι ελεγκτικοί (ή 'σωκρατικοί') διάλογοι, με το διαλεκτικό τους πέρα δώθε, δεν χαρακτηρίζουν τόσο μια θετική φιλοσοφική διδασκαλία όσο μια μέθοδο αποδόμησης ψευδών πεποιθήσεων, ενώ τα 'δογματικά' κείμενα προφανώς ασχολούνται με τη δημιουργία και την εξασφάλιση τεκμηριωμένης γνώσης, έτσι ώστε να μπορούν να εντοπιστούν εκεί πλατωνικές 'διδασκαλίες'. Τέτοιες φαινομενικές ανακολουθίες και ανισορροπίες απαιτούν εξηγήσεις.

Ένα μάλλον απλό μέσο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ξανά και ξανά ήδη από την Αναγέννηση και μάλλον υπερβολικά κατά τον 19ο αιώνα, συνίσταται στην άρνηση της αυθεντικότητας των διαλόγων που δεν μπορούν να συμβιβαστούν με ένα υποτιθέμενο πλατωνικό περιεχόμενο διδασκαλίας. Οπότε, με δεδομένο ότι δεν είναι εκ των προτέρων γνωστό ποιά έργα περιέχουν τη δέθεν αυθεντική διδασκαλία του Πλάτωνα, τα τελευταία πεντακόσια χρόνια σχεδόν κανένας διάλογος δεν απέφυγε τη μοίρα να χαρακτηριστεί μη αυθεντικός από τον έναν ή τον άλλον ερμηνευτή (βλ. Richard 1993). Η απόρριψη δεν σταμάτησε ούτε μπροστά στον *Φαίδωνα*, στο *Συμπόσιον* ή στους *Νόμους*. Η προσπάθεια επίλυσης δύσκολων ερμηνευτικών προβλημάτων με την άρνηση της αυθεντικότητας μεμονωμένων διαλόγων, ωστόσο, μοιάζει με το βίαιο κόψιμο του γόρδιου δεσμού: η παγίωση ενός κανονιστικού συνόλου φιλοσοφικών δογμάτων και η απόρριψη όσων υπερβαίνουν αυτό το σύμπλεγμα ή φαίνεται να έρχονται σε αντίθεση μ' αυτό, έχει κάτι το αυθαίρετο και θεωρητικά μη ικανοποιητικό.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα έχουν αναδειχθεί δύο βασικά ερμηνευτικά μοντέλα, που το καθένα προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα των προφανών ασυνεπειών εντός του *Corpus Platonicum* με τον δικό

του τρόπου: Η ερμηνεία της συστημικής προοπτικής και του συγκεκριμένου πλαισίου αφενός και η εξελικτική ερμηνεία αφετέρου (βλ. Corlett 2005, 1-18). Το πρώτο μοντέλο έχει διαμορφωθεί ουσιαστικά από τον Friedrich Schleiermacher, ο οποίος τονίζει στην εισαγωγή της πλατωνικής μετάφρασής του ότι σ' αυτόν τον συγγραφέα «μορφή και περιεχόμενο [είναι] αδιαχώριστα, και κάθε πρόταση [μπορεί] να κατανοηθεί σωστά μόνο στη συγκεκριμένη θέση και με τις σχέσεις και τους περιορισμούς που έχει θέσει ο Πλάτων» (Schleiermacher 1804, 14). Ασφαλώς, η επαρκής κατανόηση μιας φιλοσοφικής σκέψης δεν προκύπτει αβίαστα από την απλή εξέταση του πλαισίου του διαλόγου, αλλά τελικά με την ένταξη του ίδιου του έργου στο γενικό σύνολο, έτσι ώστε «κάθε διάλογος να γίνεται κατανοητός όχι μόνο ως σύνολο αφ' εαυτού, αλλά και στη σύνδεσή του με τους άλλους» (ό.π.). Με αυτόν τον τρόπο, ο Schleiermacher προβάλλει μια ολιστική άποψη («unitarian view»: Kahn 1996, 38), μέσω της οποίας, και μόνο μέσω αυτής, μπορεί ο Πλάτων να ερμηνευθεί επαρκώς. Ο Karl Friedrich Hermann (1839, 359-368) ασκεί κριτική στη ρομαντικά επηρεασμένη άποψη του Schleiermacher και προτείνει μια εξελικτική προσέγγιση αντί του οργανικού-ενιαίου τρόπου θεώρησης. Είναι ο πρώτος που διακρίνει τη 'σωκρατική' περίοδο φιλοσοφίας, όπως εκφράζεται στα πρώιμα έργα, από τη γνήσια 'πλατωνική' φιλοσοφία. Αυτή η προσέγγιση, της ανάγνωσης της εξελισσόμενης πνευματικής βιογραφίας του συγγραφέα μέσα από τα διαδοχικά του έργα ή ομάδες έργων, βρήκε ισχυρό στήριγμα στις προόδους των γλωσσολογικών προσπαθειών χρονολόγησης. Στη συνέχεια, τα δύο βασικά μοντέλα ερμηνείας του Πλάτωνα θα παρουσιαστούν μέσα από το παράδειγμα δύο συγγραφέων που διαμόρφωσαν σχολές – του Γρηγόρη Βλαστού (Gregory Vlastos) και του Charles Kahn –, οι θεωρήσεις των οποίων επηρεάζουν σημαντικά τη σημερινή συζήτηση.

6.1 Εξελικτικό ερμηνευτικό μοντέλο

Κατά την Debra Nails, η εξελικτική προσέγγιση ('developmental approach' ή πιο σύντομα 'developmentalism') βασίζεται σε τρία δεδομένα: «(1) τα φιλοσοφικά δόγματα του Πλάτωνα αναπτύχθηκαν κατά την παραγωγική περίοδο της ζωής του· (2) είναι δυνατός ο προσδιορισμός της χρονολογικής σειράς των διαλόγων, και (3) ο Σωκράτης των πρώιμων διαλόγων απεικονίζει πιο πιστά τον ιστορικό Σωκράτη» (Nails 1995, 53). Ενώ οι προϋποθέσεις (1) και (2) είναι απαραίτητες για τη συγκεκριμένη προσέγγιση, η προϋπόθεση (3) αφορά στην πραγματικότητα μόνο την έρευνα σχετικά με τον Σωκράτη. Ο Γρηγόρης Βλαστός είναι ίσως ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος

της εξελικτικής θεώρησης. Από τη δεκαετία του 50 έχει εκφράσει σε πολλές δημοσιεύσεις την άποψη ότι στους πλατωνικούς διαλόγους το όνομα «Σωκράτης» αναφέρεται σε δύο διαφορετικούς φιλοσόφους:

Έχω πολλές φορές αναφερθεί στον πλατωνικό Σωκράτη. Πρόκειται στην πραγματικότητα για δύο πρόσωπα. Σε διάφορα τμήματα του έργου του Πλάτωνα, δύο φιλόσοφοι φέρουν το εν λόγω όνομα. Το πρόσωπο παραμένει το ίδιο. Μόνο που σε κάποιους διαλόγους υποστηρίζει φιλοσοφικές απόψεις τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, ώστε δεν θα μπορούσαμε ποτέ να θεωρήσουμε ότι συνυπήρχαν κάποτε στον εγκέφαλο του ίδιου ατόμου, εκτός αν το άτομο αυτό έπασχε από σχιζοφρένεια (Vlastos 1991, 46).

Ενώ ο Σωκράτης Α' είναι ένας απλός ηθικολόγος «που δεν θέλει μπερδέματα με μεταφυσικές θεωρητικούς» (ό.π., 82), ο Σωκράτης Β' παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος μιας «βαρύγδουπης μεταφυσικής θεωρίας» (ό.π., 42). Αυτό, κατά τον Βλαστό, δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι ο Πλάτων πέρασε από διάφορες φιλοσοφικές φάσεις κατά τη διάρκεια των δεκαετιών της συγγραφικής του δραστηριότητας. Ο Βλαστός, ο οποίος – όπως κατά κανόνα όλοι οι αναλυτικά προσανατολισμένοι ιστορικοί της φιλοσοφίας – ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη λογική ανάλυση των επιχειρηματολογικών δομών που μπορούν να εντοπιστούν στο κείμενο, ταυτίζει τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Σωκράτης με τις απόψεις του Πλάτωνα: Στις διάφορες φάσεις, η λογοτεχνική μορφή του Σωκράτη παραμένει το μόνιμο 'φερέφωνο' (πρβλ. ό.π., 50-53· Corlett 2005, 7-8) που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να κάνει γνωστές τις εκάστοτε θεωρίες του. Έτσι, όταν ο Πλάτων γράφει τους πρώτους διαλόγους του, όπως τον *Χαρμίδη*, τον *Ευθύφρονα* ή τον *Λάχη*, είναι φανερό στο έργο του η επιρροή, ως προς το περιεχόμενο και τη μεθοδολογία, του ιστορικού Σωκράτη, ο οποίος εξετάζει τις ηθικές αντιλήψεις των συνομιλητών του και όπου χρειάζεται τις κλονίζει συθέμελα. Αργότερα ο Πλάτων χειραφετήθηκε όλο και περισσότερο από τον δάσκαλό του και ανέπτυξε μια ανεξάρτητη, κάθε άλλο παρά σωκρατική φιλοσοφία, την οποία, παρ' όλα αυτά, απέδιδε στη μορφή του Σωκράτη Β' στους περισσότερους διαλόγους. Οι δογματικές (και μεθοδολογικές) αντιθέσεις ανάμεσα στον Σωκράτη Α' και τον Σωκράτη Β' δεν αποτελούν παραδρομές κάποιας ενιαίας πλατωνικής φιλοσοφίας, αλλά χαρακτηρίζουν διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη της σκέψης του Πλάτωνα. Ο Βλαστός δημιούργησε έτσι ένα πλαίσιο ερμηνείας, το οποίο, ειδικά στον τομέα της αναλυτικής αγγλόφωνης έρευνας, έχει αποκτήσει εδώ και καιρό παραδειγματικό χαρακτήρα.

6.2 Ερμηνευτικό μοντέλο συστημικής-συγκειμενικής προοπτικής

Η 'εξελικτική προσέγγιση' αποτελεί εναλλακτικό ερμηνευτικό μοντέλο της λεγόμενης 'ολιστικής προσέγγισης'. Για μεγάλο χρονικό διάστημα την θεωρούσαν ξεπερασμένη και 'ηπειρωτική', ιδίως στον τομέα της αναλυτικής φιλοσοφίας (βλ. Hyland 2004, 13). Ωστόσο, τουλάχιστον μετά την κριτική του Charles Kahn στο εξελικτικό μοντέλο (Kahn 1996), η θέση αυτή λαμβάνεται και πάλι πιο σοβαρά υπόψη, ακόμη και εκεί όπου επί μακρόν αποδοκιμαζόταν. Η 'ολιστική', ή αλλιώς 'ενωτική', προσέγγιση δεν περιορίζεται στη λογική ανάλυση των επιχειρηματολογικών προτάσεων του κειμένου, αλλά λαμβάνει σοβαρά υπόψη αυτή καθαυτή τη μορφή του διαλόγου: ο Πλάτων για την ακρίβεια δεν έγραψε γραμμικές επιχειρηματολογικές πραγματείες, αλλά έντεχνα σχεδιασμένες συνομιλίες, στις οποίες ο ίδιος δεν εκφράζει ποτέ την προσωπική του άποψη με τ' όνομά του (Frede 1992). Από αυτό θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο Πλάτων δεν ήθελε να αποδίδονται στο πρόσωπό του οι απόψεις που διατυπώνονται. Κατά την ερμηνεία, δεν αρκεί να εξετάζουμε μόνο ποιός λέει τί, αλλά και τί κάνουν οι ομιλούντες, πού βρίσκονται, ποιό είναι το δραματικό στήσιμο, στο οποίο παραπέμπει ο διάλογος.

Ένα μεγάλο μέρος του μαθήματός τους [των διαλόγων] δεν αποτελείται από αυτά που λέγονται ή υποστηρίζονται, αλλά από αυτά που δείχνουν, με πρώτο και καλύτερο το γεγονός ότι μας κάνουν να σκεφτούμε τα επιχειρήματα που παρουσιάζουν. Γιατί μόνο η δική μας σκέψη μάς τροφοδοτεί με γνώση (Frede 1992, 219).

Εν ολίγοις, πρόκειται για μια αντίληψη του κειμένου που περιλαμβάνει όλα τα συγκεκριμένα και όχι μόνο τα όσα λέγονται. Από αυτή την άποψη, ο συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί έναν 'ηλεκτρόνιο' για να διακηρύξει τις διδασκαλίες του, αλλά ο διάλογος υλοποιεί ένα συστηματικό σχέδιο, στο οποίο κάθε στιγμή της σκηνοθεσίας έχει κάποιο νόημα για το σύνολο. Για να το θέσω αλλιώς: ο Πλάτων δεν λέει ανοιχτά τις δικές του φιλοσοφικές απόψεις μέσα απ' το στόμα ενός πρωταγωνιστή, αλλά κρατιέται στο περιθώριο. Αν μη τι άλλο, μόνο ο διάλογος στο σύνολό του μπορεί να μας πει κάτι για την άποψη του συγγραφέα. Κατά συνέπεια, για παράδειγμα, η απουσία ιδεολογικοθεωρητικών προσεγγίσεων στους περισσότερους από τους πρώιμους διαλόγους δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται αβασάνιστα ως ένδειξη ότι ο Πλάτων δεν είχε ακόμη αναπτύξει μια τέτοια θεωρία εκείνη την εποχή. Θα μπορούσε κάλλιστα να συμβαίνει το αντίθετο, αλλά να μην το εκφράζει μέσω των συμμετεχόντων στον διάλογο. Σε κάθε περίπτωση, η αντίστροφη υπόθεση των θεωρητικών της εξελικτικής

προσέγγισης, δηλαδή ότι σε κάθε έργο του ο συγγραφέας εκφράζει όλα όσα γνωρίζει ή υποθέτει εκείνη τη στιγμή, σίγουρα πάσχει από μια κάποια εγγενή αναξιπιστία. Για την απόκρυψη (ή τη μη ρητή διατύπωση) από τον Πλάτωνα της δικής του λύσης, ιδίως στους απορητικούς διαλόγους, ο Kahn (1996, 66-70) αναφέρει δύο βασικούς λόγους:

(1) Η απορητική όξυνση ενός προβλήματος μπορεί να προκαλέσει ένα «θεραπευτικό σοκ» (salutary shock) που θα τονώσει την ανεξάρτητη έρευνα.

(2) Η τεράστια αναντιστοιχία μεταξύ του «απόκοσμου οράματος» (otherworldly vision) του ίδιου του Πλάτωνα και της στάσης που δεν μπορούσε παρά να αποδίδει στο ακροατήριό του οδηγεί σε μια μορφή διαλόγου, όπου οι ουσιαστικές γνώσεις μερικές φορές απλώς υπονοούνται, εισάγονται μέσω παραβολών ή μύθων, αλλά σπάνια εκφράζονται ρητά. Σύμφωνα με τον Kahn, λοιπόν, δεν υπάρχει καμία δογματική ρήξη μεταξύ των πρώιμων διαλόγων της ομάδας I του Brandwood και των μεσαίων της ομάδας II. Η διαφορετική λεπτομερής διατύπωση των «πλατωνικών δογμάτων» οφείλεται σε παιδαγωγικούς λόγους: ο αναγνώστης πρόκειται να εισαχθεί με τη δέουσα προσοχή, βήμα προς βήμα, στη φιλοσοφία. Έτσι, ήδη τα πρώιμα έργα *Λάχης*, *Χαρμίδης*, *Ευθύφρων*, *Πρωταγόρας*, *Μένων*, *Λύσις* και *Ευθύδημος*, τα οποία ο Kahn αποκαλεί «εισαγωγικούς διαλόγους» (threshold dialogues), βασίζονται στην έννοια της «σταδιακής έκθεσης» (ingressive exposition) προκειμένου να προετοιμάσουν τον αναγνώστη για τα μεγάλα έργα της θεωρίας των Ιδεών, με αποκορύφωμα την *Πολιτεία*. Έτσι, αυτά τα πρώιμα έργα «μπορούν να κατανοηθούν επαρκώς μόνο από την οπτική γωνία αυτών των μεσαίων έργων» (Kahn 1996, 59-60).

Στην ουσία, ο Kahn αναβίωσε έτσι στην αγγλόφωνη έρευνα μια ερμηνευτική προσέγγιση που ήταν πάντα παρούσα, ιδίως στη Γερμανία, από την εποχή του Schleiermacher. Ο Szlezák (1985, 328), ειδικότερα, υποστηρίζει αυτό που ονομάζει «προληπτική» ερμηνεία των πρώιμων διαλόγων υπό το φως των μεταγενέστερων διδασκαλιών – τη διδασκαλία των Ιδεών του μεσαίου έργου μαζί με την 'άγραφη' διδασκαλία των αρχών. Η εναλλακτική ερμηνεία μιας ιστορίας της εξέλιξης της πλατωνικής σκέψης στηριγμένης στη χρονολογία των έργων δεν είναι διόλου υποχρεωτική, αν μη τι άλλο επειδή ο Πλάτων δεν βρισκόταν υπό κάποια πίεση να επικοινωνήσει άμεσα νέες γνώσεις. Δεδομένου ότι οι διάλογοι δεν είναι προφανώς γραμμικά εκφρασμένες 'ερευνητικές ανακοινώσεις', αλλά εξαιρετικά σύνθετα λογοτεχνικά έργα, δεν μπορεί να συναχθεί από την προφανή απουσία ενός θεωρητικού κομματιού το συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας δεν είχε ακόμη μια τέτοια σκέψη κατά τη στιγμή της συγγραφής (Szlezák 1985, 329).

6.3 Η τρέχουσα αντιπαράθεση

Τα επιχειρήματα που προβάλλονται επίμονα από τους 'ολιστικούς', από τον Schleiermacher και μετά, έχουν φέρει σε δύσκολη θέση την 'εξελικτική προσέγγιση', η οποία επικρατούσε επί μακρόν διεθνώς (βλ. ήδη Klein 1965, 3-10· Press 1998, 309-312· Griswold 2002). Η Debra Nails θεωρεί «έωλες» όλες τις προκειμένες, στις οποίες βασίζεται αυτή η προσέγγιση (Nails 1995, 54· πρβλ. Nails 1993). Ειδικότερα, θεωρεί ότι ο ασφαλής προσδιορισμός της χρονολογικής σειράς των διαλόγων, παρόλο που συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για μια εξελικτική ερμηνεία, είναι ανέφικτος, δεδομένου ότι ο Πλάτων, όπως προσπάθησε να δείξει λεπτομερώς ο Thesleff (1982), αναθεωρούσε συνεχώς τα έργα του μέχρι το τέλος. Αυτό, ωστόσο, καθιστά αδύνατη μια χρονολογική ερμηνεία των γλωσσολογικών μελετών (βλ. επίσης Cooper 1997, xii-xviii· Denyer 2001, 23-26). Η «θεωρία του τηλεβόα» (mouthpiece theory) που υιοθετείται συχνά από τους θεωρητικούς της εξέλιξης (Corlett 2005, 7-8), σύμφωνα με την οποία ο λογοτεχνικός Σωκράτης ήταν απλώς το φερέφωνο του Πλάτωνα, απορρίπτεται από τους Cooper (1997) και Corlett (2005). Το γεγονός ότι ο Πλάτων ως συγγραφέας δεν φαίνεται πουθενά στο έργο του δεν επιτρέπει να του αποδοθεί άμεσα οποιαδήποτε άποψη που διατυπώνεται από τους λογοτεχνικούς του χαρακτήρες. Μόνο «το κείμενο στο σύνολό του» θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως έκφραση της πλατωνικής φιλοσοφίας (Cooper 1997, xix-xxiv). Και αν ο Klagge (1992) ήταν ακόμη σε θέση να απορρίψει τέτοιες ολιστικές προσεγγίσεις της ερμηνείας θεωρώντας τις «λογοτεχνικές» και όχι «φιλοσοφικές», η διαμάχη για την ερμηνευτική κυριαρχία μεταξύ αυτών των δύο μοντέλων – όπως θα πρέπει να παραδεχτεί και ο ίδιος – καλά κρατούσε. Το θέμα τού κατά πόσον «μπορεί κανείς σήμερα να βρει ερευνητές που βλέπουν κάποια σχέση μεταξύ της χρονολογίας των έργων και της φιλοσοφικής εξέλιξης του Πλάτωνα» (Erler 2007, 22) πρέπει, παρ' όλα αυτά, να παραμείνει ανοιχτό. Ωστόσο, γίνεται όλο και πιο σαφές ότι οι αποκλειστικές ερμηνευτικές αξιώσεις του ενός ή του άλλου είδους δεν ανταποκρίνονται σε μια ολοκληρωμένη κατανόηση της πλατωνικής φιλοσοφίας στο σύνολό της.

Η αναδυόμενη συναίνεση στην πλατωνική έρευνα θα πρέπει να μας παρακινήσει να εγκαταλείψουμε την τετριμμένη αντίθεση μεταξύ 'λογοτεχνικής' και 'φιλοσοφικής' προσέγγισης του Πλάτωνα. [...] Αν και οι όροι μπορεί να εξακολουθούν να είναι χρήσιμοι ως προσδιορισμοί τύπων ερωτήσεων που επιλέγουν διαφορετικές πτυχές του κειμένου, η ερμηνεία ενός πλατωνικού διαλόγου, για να είναι σωστά θεμελιωμένη, πρέπει να συνδυάζει και τις δύο προσεγγίσεις (Griswold 2002, x-xi).

7 Συζήτηση για τα «άγραφα δόγματα» του Πλάτωνα

Είναι προφανώς γεγονός ότι όλα τα έργα που έγραψε ο Πλάτων έχουν φτάσει σ' εμάς. Υπάρχουν όμως αρχαίες μαρτυρίες ότι η φιλοσοφία του δεν εξαντλείται σε όσα έχουν καταγραφεί στους διαλόγους. Ο Αριστοτέλης βλέπει διαφορά στη σημασία των φιλοσοφικών όρων μεταξύ των διαλόγων και όσων προέρχονται από τα «άγραφα δόγματα»: «Γι' αυτό και ο Πλάτων λέει στον *Τίμαιο* ότι η ύλη και ο χώρος ταυτίζονται. Γιατί το συμμετέχον (*μεταληπτικόν*) και ο χώρος είναι ένα και το αυτό. Αλλά εκεί μιλάει για το *μεταληπτικόν* υπό διαφορετική έννοια από ό,τι στα λεγόμενα *άγραφα δόγματα*» (*Φυσικά* IV 2, 209b11-15). Το απόσπασμα αυτό, σε συνδυασμό με την κριτική του Πλάτωνα για τη γραφή στον *Φαίδρο* (274b3-278e4) και, αν είναι γνήσια, με την *Έβδομη Επιστολή* (342a7-344d2), έχει γεννήσει την άποψη ότι μπορεί να υπάρχει μια άλλη, και ίσως ακόμη «πιο σεβαστή» (*Φαίδρος* 278d8), φιλοσοφία του Πλάτωνα πέρα απ' αυτή που διαφαίνεται στους διαλόγους. «Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Πλάτων απέσυρε *σκόπιμα και προμελετημένα* ορισμένες πτυχές της φιλοσοφίας του από τη λογοτεχνική αποτύπωση και τις μετέδωσε αποκλειστικά *προφορικά*» (Krämer 1996, 249-250). Η πιθανότητα μιας τέτοιας μη γραπτής πλατωνικής φιλοσοφίας υποστηρίζεται από την έρευνα γύρω από τη σχέση μεταξύ προφορικότητας και γραφής στον αρχαίο πολιτισμό (βλ. Havelock 1986, 79-116). Έτσι, μόνο από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. αρχίζει να επιβεβαιώνεται η πρωτοκαθεδρία της γραφής, «δηλαδή μόνο από τότε και μετά αντιμετωπίζεται η γλώσσα κυρίως από την άποψη της γραφής» (Krämer 1996, 252). Τα γραπτά του Πλάτωνα, επίσης, πρέπει να κατανοηθούν μέσα απ' το πρότυπο της 'εσωτερικής προφορικότητας' και, επομένως, χρησιμεύουν κυρίως για την ανάκληση στη μνήμη και την τεκμηρίωση (Thiel 1993· πρβλ. *Φαίδρος* 276d2-4, 277e6-278a1). Επειδή, όμως, υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος να παρεξηγηθούν τα γραπτά και στη συνέχεια να παραγκωνιστούν, όπως λέει ο ίδιος ο Πλάτων (*Φαίδρος* 275d9-e5), είναι λογικό ορισμένα θέματα, και μάλιστα «τα υψηλότερα, τα πολυτιμότερα και τα δυσκολότερα», να «αποκλείονται από την αναμνηστική αποθήκευση και τεκμηρίωση» και να συζητούνται μόνο *προφορικά*. «Ο λόγος είναι επίσης προικισμένος με ένα λειτουργικό πλεονέκτημα λόγω της *μεθοδολογικής του προτεραιότητας*» (Krämer 1996, 254).

Εννοείται ότι αυτή η διαφορά στο περιεχόμενο μεταξύ γραπτής και προφορικής διδασκαλίας δεν πρέπει να θεωρηθεί κάτι σαν αντιπαράθεση· κάτι τέτοιο θα απαξίωνε την αλήθεια των διαλόγων. Αντίθετα, η

άγραφη διδασκαλία συμπληρώνει τη γραπτή, αποκαλύπτοντας τα τελικά θεμέλια, στα οποία στηρίζεται η φιλοσοφία των διαλόγων. Οι προσπάθειες ανασυγκρότησης της άγραφης διδασκαλίας του Πλάτωνα στηρίζονται σ' αυτή την υπόθεση. Ιδιαίτερα μέσω του Hans Krämer (1959) και του Konrad Gaiser (1963), το Tübingen έγινε κέντρο αυτών των προσπαθειών ανασυγκρότησης, με αποτέλεσμα να μιλάμε μερικές φορές για τον 'Πλάτωνα του Tübingen' (Pesce 1990, 11-49) ή τη 'Σχολή του Tübingen'. Αφετηρία για την ανασυγκρότηση της άγραφης διδασκαλίας αποτελούν οι αρχαίες μαρτυρίες που συγκέντρωσε ο Gaiser (1963, 443-557), οι οποίες αναφέρονται σε στοιχεία της διδασκαλίας του Πλάτωνα που δεν βρίσκονται απευθείας στους διαλόγους (πρόσφατες συλλογές Richard 1986, 243-381· Isnardi Parente 1997/98). Έτσι, αναφέρει ο Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά* Α 6, 988a10-11, σχετικά με την πλατωνική θεωρία των Ιδεών: «Οι Ιδέες, δηλαδή, είναι για τα άλλα [όντα] η αιτία του τί-είναι (τοῦ τί ἐστίν αἴτια), αλλά για τις Ιδέες το ένα (τὸ ἓν) [είναι η αιτία του τί-είναι]». Και ο Θεόφραστος, μαθητής του Πλάτωνα πριν απ' τη σύνδεσή του με τον Αριστοτέλη, αναφέρει: «Ο Πλάτων, λοιπόν, ανατρέχοντας στις αρχές, μπορεί κάλλιστα να ήταν της γνώμης ότι τα άλλα [όντα] πρέπει να συνδέονται με τις Ιδέες, αυτές όμως με τους αριθμούς, από τους οποίους και πάλι οδηγείται στις αρχές» (Θεόφραστος, *Μετά τα Φυσικά* 6b11-14). Από αυτές τις μαρτυρίες προκύπτει ότι η βασική μεταφυσική θεωρία που συνήθως αναφέρεται ως διδασκαλία των Ιδεών ανάγεται και η ίδια σε απόλυτες αρχές όπως 'το Ένα'. Αυτό το 'Ένα' ταυτίζεται, όπως και πάλι αναφέρει ο Αριστοτέλης, με το 'ίδιο το Αγαθό' (τὸ ἓν τὸ ἀγαθόν) (Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά* Ν 4, 1091b13-14), το οποίο χαρακτηρίζεται στην *Πολιτεία* VII 540a8-9 ως «εκείνο που δίνει φως σε όλα» (τὸ πᾶσι φῶς παρέχον).

Με αυτόν τον τρόπο, η θεωρία των αρχών της άγραφης διδασκαλίας συνδέεται με κάτι που έχει ήδη αναφερθεί στους διαλόγους. Ωστόσο, δεν πρέπει να συμπεράνουμε από αυτό απλώς ότι οι διάλογοι περιέχουν ήδη όλα όσα ο Πλάτων δίδασκε και προφορικά (υπό αυτή την έννοια, ο Sayre, 1983, προσπαθεί μέσω ενός καταλόγου συνωνύμων να αντιστοιχίσει τις αναφορές στον Πλάτωνα από τον Αριστοτέλη, *Μετά τα Φυσικά* Α με αποσπάσματα από τον Φίληβο και τον Παρμενίδη). Σύμφωνα με την 'Τυβίγγια' ανάγνωση, οι διάλογοι προϋποθέτουν το άγραφο δόγμα, νοούμενο ως θεωρία αρχών, αλλά δεν το περιέχουν οι ίδιοι – τουλάχιστον όχι σε επεξεργασμένη μορφή. Ωστόσο, αν ανακατασκευάσει κάποιος αυτή τη θεωρία μέσα από τις μαρτυρίες, διάφορα αποσπάσματα διαλόγου μπορούν να διαβαστούν εκ των υστέρων ως σημεία σύνδεσης ή ως αναφορές σ' αυτό

το δόγμα. Ο Krämer (1996, 254 σημ. 30) απαριθμεί ρητά δώδεκα «σημεία αναφοράς ή καλύτερα αποσώπησης»: *Πρωταγόρας* 354e8-357c1· *Μένων* 76e3-77b1· *Φαίδων* 107b4-10· *Πολιτεία* VI 506d2-507a2, 509c1-11· *Παρμενίδης* 136d3-e3· *Σοφιστής* 254b7-d3· *Πολιτικός* 284d1-2· *Τίμαιος* 28c, 48c, 53d· *Νόμοι* X 894a. Σύμφωνα με τον τρέχοντα διαχωρισμό του *Corpus Platonicum* σε τρεις ομάδες (βλ. Κεφ. II, 5), σε κάθε ομάδα υπάρχουν κρυφές αναφορές στην άγραφη διδασκαλία, οι οποίες θα μπορούσαν να ερμηνευθούν είτε εξελικτικά, ότι δηλαδή ο Πλάτων είχε αναπτύξει την προφορική θεωρία των αρχών του πολύ νωρίς, είτε ολιστικά, ότι δηλαδή η θεωρία των αρχών ήταν το ένα και μοναδικό ενιαίο σημείο, από το οποίο μπορούσε να προσεγγιστεί ολόκληρο το γραπτό έργο.

Οι θέσεις του Tübingen για την άγραφη διδασκαλία προκάλεσαν έντονες συζητήσεις, καθώς παρουσιάζουν τον Πλάτωνα – σε αντίθεση με την ανοιχτή φύση των διαλόγων του – ως συστηματικό, αν όχι μάλιστα δογματικό, μεταφυσικό φιλόσοφο. Αν αυτή η 'νέα πλατωνική εικόνα' πανηγυρίζεται από ορισμένους ως «αλλαγή παραδείγματος» (Reale 1991/1993, 29-48), συναντά την κατάφωρη απόρριψη από άλλους. Ήδη μιάμιση δεκαετία πριν απ' το πρώτο βιβλίο του Krämer (1959), ο Harold Cherniss αμφισβήτησε κατ' αρχήν την αξιοπιστία των δοξογραφικών αναφορών του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με αυτόν, απέδιδε στους προκατόχους του θέσεις που προέκυπταν μόνο από τη σκοπιά της δικής του φιλοσοφίας, χωρίς αυτές, όμως, να έχουν σχέση με τις πραγματικές προθέσεις και απόψεις των κρινόμενων (Cherniss 1945/1966, 60-61, 73). Αν υιοθετήσει κάποιος την άποψη του Cherniss, τότε ένας από τους πυλώνες, στους οποίους στηρίζεται η προσπάθεια ανασυγκρότησης, καταρρέει. Επιπλέον, εγείρεται η κατηγορία του αποκρυφισμού κατά του δόγματος των αρχών, το οποίο είναι προσιτό μόνο στον εσωτερικό ακαδημαϊκό κύκλο – και επεκτείνεται συνοπτικά σε όσους θέλουν να ανασυστήσουν αυτό το δόγμα (Tigerstedt 1977, 63). Αντίθετα, ωστόσο, ο Krämer (1982, 79) έχει επισημάνει τη διαφορά μεταξύ της αρχαίας και της σύγχρονης κατανόησης του αποκρυφισμού και ο Szlezák (1985, 327-328) τη διαφορά μεταξύ της πυθαγόρειας μυστικής διδασκαλίας και της πλατωνικής διδασκαλίας των αρχών. Τελικά, είναι προφανές ότι ένας στοχαστής μιλάει διαφορετικά σε ένα ενημερωμένο ακροατήριο από ό,τι στο ευρύ κοινό. Ο Ferber (2007) αναγνωρίζει μεν την ύπαρξη μιας 'άγραφης διδασκαλίας' του Πλάτωνα, αλλά δεν τη θεωρεί καταρχήν ανακοινώσιμη: Κατά τη γνώμη του, το αντικείμενο της 'άγραφης διδασκαλίας' είναι – εδώ συμφωνεί με την ερμηνεία του Tübingen – οι ύψιστες αρχές. Εφόσον όμως η γνώση

τους δεν μπορεί πλέον να αποκτηθεί μέσα από λογικές διαδικασίες, παύουν να είναι επικοινωνιακά αξιοποιήσιμες. Ο Schefer (2001) υποθέτει, επίσης, ότι πίσω από το άγραφο δόγμα κρύβεται μια άρρητη εμπειρία, αλλά την αντιλαμβάνεται σαν ένα λατρευτικό-θρησκευτικό βίωμα του Θεού. Ο υποτιθέμενος αποκυρυστής Πλάτων της Σχολής του Tübingen μετατρέπεται μέσω μιας τέτοιας εμπειρίας στον μυστικιστή Πλάτωνα.

Στο μεταξύ, «οι κραυγές μάχης για το ‘άγραφο δόγμα’ σταδιακά σίγησαν υπέρ μιας σιωπηρής, αλλά λογικής, δηλαδή λογικά θεμελιωμένης, διαφωνίας» (Ferber 2007, 84). Με άλλα λόγια, υπάρχει κάτι σαν επιχειρηματολογικό αδιέξοδο ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Η προσπάθεια ανακατασκευής της κεντρικής διδασκαλίας ενός συγγραφέα από την έμμεση μαρτυρία τρίτων μπορεί να φαίνεται παράξενη στους αντιαποκυρυστές. Από την άλλη μεριά, η αναζήτηση μιας ικανοποιητικής εξήγησης για τη διαφορά μεταξύ του γραπτού και του άγραφου, η οποία εκφράζεται σ’ αυτές τις μαρτυρίες, οδηγεί με αρκετή δόση συνέπειας στη διδασκαλία των αρχών ως συμπλήρωμα της διδασκαλίας των Ιδεών των πλατωνικών διαλόγων.

8 Επισκόπηση των έργων: Εσωτερική δομή των συγγραμμάτων του Πλάτωνα

Δεδομένου ότι δεν είναι δυνατή η απόλυτη χρονολόγηση των έργων, παρατίθενται εδώ με αλφαβητική σειρά τα έργα του Πλάτωνα από το σώμα των τετραλογιών που έχουν διασωθεί. Δεν γίνεται διάκριση μεταξύ γνήσιων και μη γνήσιων έργων, δεδομένου ότι η γνησιότητα δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί για όλα τα συγγράμματα (βλ. Κεφ. II.4). Οι προστιθέμενοι υπότιτλοι δεν προέρχονται από τον Πλάτωνα, αλλά παραδίδονται από την αρχαιότητα και είναι χρήσιμοι ως ενδείξεις του θέματος. Χρήσιμο για τον προσανατολισμό σχετικά με τους χαρακτήρες που εμφανίζονται στους διαλόγους είναι το έργο της Nails (2002). Τα γραπτά του αποκαλούμενου *Appendix Platonica*, τα οποία έχουν διασωθεί εκτός του σώματος των τετραλογιών, δεν εξετάζονται, καθώς θεωρούνται αναμφίβολα πλαστά.

Αλκιβιάδης Α΄ – ‘Περί της φύσεως του ανθρώπου’

Συνάντηση μεταξύ του Σωκράτη και του νεαρού Αλκιβιάδη, ο οποίος πρόκειται να αναλάβει ενεργό ρόλο στην αθηναϊκή πολιτική (103a-106c).

Πρώτο μέρος: Ο Αλκιβιάδης δεν κατέχει τις απαραίτητες γνώσεις για την πολιτική (106c-124b). Για να είναι κάποιος σε θέση να δώσει πολιτικές συμβουλές, χρειάζεται γνώση· περιεχόμενο των πολιτικών διαβουλεύσεων είναι το ζήτημα του πολέμου και της ειρήνης. Για να έχει κάποιος σοβαρό λόγο εδώ, πρέπει να γνωρίζει τί είναι δίκαιο και τί άδικο (109c). Ο Σωκράτης αντικρούει την αντίρρηση του Αλκιβιάδη ότι η πολιτική ασχολείται περισσότερο με το τί είναι χρήσιμο παρά με το τί είναι δίκαιο, αποδεικνύοντας ότι μόνο το δίκαιο είναι χρήσιμο (116d). Ο Αλκιβιάδης, αμφιταλαντευόμενος όλο και περισσότερο στις απόψεις του, δείχνει ότι οι υποτιθέμενες πολιτικές του γνώσεις είναι μόνο στη σφαίρα της φαντασίας. Η φαντασία, ωστόσο, είναι το χειρότερο είδος άγνοιας (118b), από την οποία, ομολογουμένως, πάσχουν οι περισσότεροι Αθηναίοι πολιτικοί άνδρες – μη εξαιρουμένου ούτε του Περικλή. Σε αντιπαράθεση, ο Σωκράτης υποδεικνύει τους δύο εχθρούς της Αθήνας, τη Σπάρτη και την Περσία (119b), και στη λεγόμενη ‘ομιλία των βασιλέων’ επαινεί την εσωτερική ηθική και την εξωτερική τους δύναμη (121a-124b). Για να μπορέσει κάποιος να ξεπεράσει τους πραγματικούς του εχθρούς, απαιτείται η αυτογνωσία και η επιμέλεια του εαυτού, όπως συνιστούν τα δελφικά αποφθέγματα (124b).

Μέρος δεύτερο: Ο δρόμος για την απόκτηση πολιτικής αξιοσύνης (124c-135b). Η επιμέλεια του εαυ-

τού με επίκεντρο την επιμέλεια της ψυχής προηγείται της φροντίδας για το σώμα και τα εξωτερικά αγαθά, γιατί η ψυχή είναι ο πραγματικός άνθρωπος (129b-131a). Όπως το μάτι βλέπει τον εαυτό του στον καθρέφτη ενός άλλου ματιού, έτσι και η συνετή ψυχή γνωρίζει τον εαυτό της, όταν αντανακλάται στη θεία σύνεση (132b-133c). Αυτή η αυτογνωσία είναι προϋπόθεση για τη σωστή δράση. Το αληθινό καθήκον του πολιτικού είναι να μεταδώσει την αρετή στους πολίτες. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο από κάποιον που είναι ο ίδιος ενάρετος, κάτι που με τη σειρά του απαιτεί αυτογνωσία (134b-d).

Ο Αλκιβιάδης αναγνωρίζει το σκεπτικό του Σωκράτη και αναλαμβάνει να αγωνιστεί για τη δικαιοσύνη.

Αλκιβιάδης Β' – 'Περί προσευχής'

Καθώς πηγαίνει προς τον ναό, ο Αλκιβιάδης συναντά τον Σωκράτη, ο οποίος επισημαίνει τον κίνδυνο που μπορεί να επιφέρει μια λανθασμένη παράκληση προς τους θεούς (138a-c). Αναπτύσσεται μια συζήτηση γύρω από τη σχέση μεταξύ παραλογισμού, τρέλας και αντίληψης. Η τρέλα και ο παραλογισμός είναι και οι δύο μορφές άγνοιας. Η άγνοια σε σχέση με το αγαθό είναι ό,τι χειρότερο. Κάθε άλλη γνώση είναι επιβλαβής χωρίς τη γνώση του αγαθού (143e-147e).

Αυτό οδηγεί στο ζήτημα της κατάλληλης προσευχής και θυσίας (147e-150d): Οι Σπαρτιάτες δίνουν μικρή αξία στις μεγάλες σπατάλες και ζητούν απ' τους θεούς να τους χαρίσουν το καλό μέσω του ωραίου. Η ευσέβεια και η δικαιοσύνη είναι πιο ευχάριστες στον Θεό από τις πλούσιες θυσίες (150a). Έτσι, πριν κάνετε απερίσκεπτα αιτήματα στους θεούς, είναι καλύτερα να παραμένετε σιωπηλοί.

Ο Σωκράτης έπεισε τον Αλκιβιάδη. Ο τελευταίος αναβάλλει τη θυσία του μέχρι να απαλλαγεί από την άγνοιά του μέσω της σωκρατικής διδασκαλίας (151c).

Αντερασταί – 'Περί φιλοσοφίας'

Στο σπίτι του γραμματικού Διονυσίου, ο Σωκράτης συναντά δύο νέους άνδρες που περιστοιχίζονται από τους εραστές τους και συζητούν για την αστρονομία και για ζητήματα φυσικής φιλοσοφίας. Ο Σωκράτης εμπλέκει σε μια συζήτηση για τη φιλοσοφία (132a-133b) έναν από τους εραστές, ο οποίος προηγουμένως είχε μιλήσει απαξιωτικά για έναν αντίζηλο, έναν γυμναστή που είχε μόνο φαγητό και ποτό στο μυαλό του.

Ο συνομιλητής, ο οποίος είναι μουσικός, έχει θετική στάση απέναντι στη φιλοσοφία, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για πολυγνωσία. Όπως στη γυμναστική η πολυγονία είναι ένδειξη της φιλογυμνασίας, έτσι και η φιλοσοφία στην ουσία σημαίνει πολυμάθεια (133e). Ο Σωκράτης, από την άλλη πλευρά, ασκεί κριτική σ' αυτή την ιδέα: μήπως ο πενταθλητής, που

δεν είναι ο καλύτερος σε κάθε επιμέρους άθλημα αλλά σε όλα μαζί, είναι προτιμητέος σε σύγκριση με τον άριστο σε ένα άθλημα; (135e). Αν ο φιλόσοφος ήταν απλώς ένας προικισμένος πολυμαθής που γνωρίζει λίγο απ' όλα, πώς θα μπορούσε να προτιμηθεί από τον ειδικό – π.χ. έναν πηδαλιούχο στην καταιγίδα; (136d).

Η συζήτηση παίρνει νέα τροπή: Όποιος ξέρει πώς να εκτρέφει σκύλους ή να εξημερώνει άλογα έχει γνώση του καλού και του κακού (137c). Σε γενικές γραμμές, αυτό σημαίνει αντίληψη της δικαιοσύνης, η οποία αποδίδει στον καθένα το δικό του. Αυτή η γνώση της δικαιοσύνης είναι απαραίτητη και στην πολιτική. Αλλά για να ξέρει κανείς τί είναι καλό και τί κακό για τους άλλους, πρέπει πρώτα να γνωρίζει τον εαυτό του. Η απαιτούμενη αυτογνωσία ονομάζεται σύνεση (*σωφροσύνη*) και δεν είναι τίποτε άλλο από τη δικαιοσύνη (138a-b). Έτσι και η τέχνη του βασιλιά, του ηγεμόνα, του πολιτικού, του αρχηγού της οικογένειας και του άρχοντα συνίσταται στην άσκηση σύνεσης και δικαιοσύνης (138c-d). Ο φιλόσοφος, επίσης, δεν αρκεί να γνωρίζει λίγο απ' το κάθε τι, όπως ο πενταθλητής, αλλά πρέπει να βγαίνει πρώτος στον τομέα της δικαιοσύνης και της σύνεσης (138e).

Απολογία Σωκράτους

(I) Ομιλία υπεράσπισης ενώπιον του δικαστηρίου (17a-35d): Η παλιά κατηγορία ότι ο Σωκράτης είναι σοφιστής, ότι «διαλογίζεται πάνω σε ουράνια και υπόγεια πράγματα και κάνει το λανθασμένο να φαίνεται σωστό» (17b, 18bc), βρίσκεται πίσω από τη συκοφαντική καταγγελία περί ασέβειας (*ἀθεΐας*). Ο λόγος για την κακή φήμη του Σωκράτη: Το μαντείο των Δελφών, σε απάντηση του ερωτήματος του Χαιρέφωνα, είχε διακηρύξει ότι κανείς δεν ήταν σοφότερος απ' τον Σωκράτη (21a). Ο Σωκράτης επαληθεύει τη ρήση του χρησμού πηγαίνοντας σε ανθρώπους (πολιτικούς, ποιητές, τεχνίτες) που θεωρούνται σοφοί. Ωστόσο, εξαπατούν τον εαυτό τους θεωρώντας τον εαυτό τους σοφό, ενώ ο Σωκράτης γνωρίζει ότι δεν γνωρίζει τίποτα, και ως εκ τούτου είναι σοφότερος από όλους αυτούς.

Αυτό οδηγεί στην κατηγορία του Μελήτου ότι ο Σωκράτης διαφθείρει τη νεολαία και δεν πιστεύει στους θεούς που λατρεύει η πόλη, αλλά σε καινοφανείς θεότητες (24b-c). Ο Σωκράτης αντικρούει την πρώτη κατηγορία γελοιοποιώντας τον κατηγορό του. Τον κάνει να παραδεχτεί ότι οι παρόντες δικαστές, οι ακροατές, οι σύμβουλοι, οι συμμετέχοντες στη λαϊκή συνέλευση, και τελικά όλοι οι Αθηναίοι, κάνουν τη νεολαία καλύτερη – μόνο ο Σωκράτης την κάνει χειρότερη (24d-25c). Ωστόσο, αυτή η μομφή είναι παράλογη, αφού αυτός που διαφθείρει τους άλλους βλάπτει κυρίως τον εαυτό του (25d-26a). Ο Σω-

κράτης απορρίπτει την κατηγορία της ασέβειας επισημαίνοντας ότι ακόμη και ο κατηγορός του παραδέχεται ότι ο κατηγορούμενος πιστεύει στο «θείο» (δαίμονια) (27c). Αλλά η πίστη στο θείο προϋποθέτει πίστη σε δαίμονες και σε θεούς.

Ο Σωκράτης είναι έτοιμος να υπακούσει στον Θεό που τον κάλεσε στην αναζήτηση της σοφίας και της αυτογνωσίας, όπως ακριβώς υπάκουσε στην πατρίδα, για την οποία διακινδύνευσε τη ζωή του στον πόλεμο. Αυτή η υπακοή περιλαμβάνει τον μη φόβο του θανάτου, για τον οποίο κανείς δεν γνωρίζει αν είναι κακό ή καλό (28e-29b). Σε περίπτωση όμως που το δικαστήριο αποφανθεί αθωωτικά, αλλά απαγορεύσει κάθε περαιτέρω φιλοσοφική δραστηριότητα, ο Σωκράτης θα πρέπει να «υπακούσει στον θεό και όχι σ' εσάς» (29d). Διότι το θεϊκό του έργο συνίσταται στο να οδηγήσει τους Αθηναίους προκαλώντας τους σαν αλογόμυγα στην αυτογνωσία και στην προσπάθεια για αρετή (30d-e). Από την παιδική του ηλικία ο Σωκράτης άκουγε μια θεϊκή φωνή (δαίμόνιον) που τον προειδοποιούσε για ορισμένες πράξεις. Ακολουθούσε πάντα αυτή τη φωνή, ανεξάρτητα από πολιτικούς υπολογισμούς (31d-33e).

Οι δικαστές δεν πρέπει να παρασύρονται σε μια επιεική κρίση μέσα από παρακάλια, μεταμέλεια και κλάματα, αλλά να πείθονται από επιχειρήματα. Αν ο Σωκράτης συμπεριφερόταν καιροσκοπικά σ' αυτή την κατάσταση – σε πείσμα του δαίμονιου – αυτό θα ήταν μια έμμεση απόδειξη της εγκυρότητας της κατηγορίας για ασέβεια (34b-35d).

(II) Ομιλία για το μέγεθος της ποινής (35e-38b): Μετά την καταδίκη του, ο Σωκράτης σχολιάζει την ποινή. Στην πραγματικότητα, θα του άξιζε να σιτίζεται με κρατικά έξοδα στο Πρυτανείο, αφού έχει κάνει μόνο καλές πράξεις για τους Αθηναίους (35a-37a). Δεδομένου ότι αυτή η 'τιμωρία' δεν είναι ρεαλιστική, συζητούνται εναλλακτικές λύσεις: Η εξορία και η φυλάκιση είναι κακά, τα οποία ο Σωκράτης απορρίπτει το αν όμως ο θάνατος είναι κακό, κανείς δεν το ξέρει. Δεδομένου ότι ο Σωκράτης δεν είναι πλούσιος, το μεγαλύτερο πρόστιμο που θα μπορούσε να πληρώσει είναι μια μνα, το οποίο είναι απaráδεκτα λίγο. Ωστόσο, ο Πλάτων και άλλοι δηλώνουν έτοιμοι να παρέμβουν ως εγγυητές και πιέζουν να επιβληθεί ένα πρόστιμο 30 μνων (37a-38b).

(III) Τελικός λόγος μετά τη θανατική καταδίκη (38c-42a): Ο Σωκράτης καταδικάστηκε όχι επειδή δεν έβγαλε συνετούς λόγους, αλλά επειδή δεν είχε θράσος και αναίδεια (38d). Για άλλη μια φορά κατηγορεί τους κατηγορούμενους για μοχθηρία, κακία και αδικία (39b). Ο ίδιος ο Σωκράτης είναι συγκροτημένος, γιατί η προειδοποιητική φωνή του δαίμονιου δεν έχει ακουστεί: κατά συνέπεια, ο επικείμενος θάνατος πρέπει να είναι κάτι καλό. Ίσως είναι «μια μετακίνηση

της ψυχής κάπου αλλού», ή κάτι σαν ύπνος χωρίς όνειρα (40a-e). Καταληκτικά λόγια (41c-42a).

Επιστολές

Στη συνέχεια η λέξη 'Πλάτων' αναφέρεται στον λογοτέχνη που υποτίθεται ότι έγραψε τα γράμματα. Γι' αυτό και δεν πρέπει να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι οι επιστολές γράφτηκαν πράγματι απ' τον Πλάτωνα (για ζητήματα αυθεντικότητας, βλ. Κεφ. II.4).

Επ. I (Προς τον Διονύσιο): Ο Πλάτων, αφού επέστρεψε από το τελευταίο του ταξίδι στη Σικελία (γύρω στο 360 π.Χ.), εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για όσα συμβαίνουν στην αυλή του Διονυσίου Β'. Αναγκάστηκε να υποστεί συκοφαντίες και ταπεινωτική μεταχείριση, αν και ο ίδιος ήταν πάντα ειλικρινής. Οργισμένος, στέλνει πίσω στον τύραννο τα ανεπαρκή χρήματα του ταξιδιού και προσθέτει μερικούς προβληματισμούς για το τέλος των τυράννων, όπως περιγράφεται γλαφυρά από τους ποιητές (309a-310b).

Επ. II (Προς τον Διονύσιο): Ο Πλάτων απαντά στο αίτημα του Διονυσίου για σιωπή σχετικά με τα γεγονότα στις Συρακούσες (310b) και προβληματίζεται για την αναγκαιότητα του συνδυασμού της φρόνησης με τη δύναμη (310b-311e). Το μεσαίο τμήμα της επιστολής (312d-313) είναι γραμμένο σε κωδικοποιημένη γλώσσα, ώστε να μην το καταλαβαίνουν οι απρόσκλητοι αναγνώστες. Χρησιμοποιεί την εικόνα ότι τα πάντα είναι διατεταγμένα και υπάρχουν για χάρη του 'Βασιλέα των Πάντων' ή 'Βασιλέα του Παντός'. Ακολουθούν προβληματισμοί σχετικά με τη φιλοσοφία: Μόνο μετά από χρόνια εξάσκησης στη σκέψη καταλαβαίνει κανείς διασυνδέσεις που πριν φαινονταν εξαιρετικά απίθανες. Γι' αυτό ο Πλάτων συνιστά να μη γράφουμε τίποτα, όπως ακριβώς ο ίδιος προωθεί τη φιλοσοφία του μόνο προφορικά (314a-c). Στο τέλος της επιστολής ανταλλάσσονται μάλλον ιδιωτικά μηνύματα για κοινούς γνωστούς (314c-315a).

Επ. III (Προς τον Διονύσιο): Στις κατηγορίες του Διονυσίου ότι ο Πλάτων τον εμπόδισε να ιδρύσει αποικίες και να μετατρέψει την τυραννία σε βασιλεία (315c-316c), απαντά ο εναγόμενος υπενθυμίζοντας τις πραγματικές συνθήκες της δεύτερης παραμονής του στη Σικελία. Μετά την εκδίωξη του Δίωνα, ο Πλάτων δεν έβλεπε πλέον καμία δυνατότητα να επηρεάσει ενεργά την πολιτική και επέστρεψε κάποια στιγμή στην Αθήνα. Τελικά, όμως, κατόπιν επείγοντος αιτήματος του Διονυσίου, αποφάσισε να κάνει ένα ακόμη ταξίδι στη Σικελία, παρά την προχωρημένη ηλικία του, προκειμένου να συμφιλιώσει τον Διονύσιο με τον Δίωνα (η επιστολή πρέπει επομένως να γράφτηκε μετά το 360 π.Χ.). Η συμφιλίωση ωστόσο απέτυχε, επειδή ο Διονύσιος δεν τήρησε τις υποσχέσεις του (316c-318e). Επιπλέον, είχε συμβουλευθεί

ρητά την ίδρυση αποικιών, όπως γνώριζε καλά ο Διονύσιος (319a-e).

Επ. IV (Προς τον Δίωνα): Ο Πλάτων δίνει στον Δίωνα, ο οποίος έχει αναλάβει τον αγώνα εναντίον του Διονυσίου, συμβουλές για το πώς να εγκαθιδρύσει ομαλές συνθήκες στις Συρακούσες μετά την νίκη του επί του τυράννου (320a-e), και προειδοποιεί κατά της δοξομανίας και του δεσποτισμού (320e-321c).

Επ. V (Προς τον Περδίκκα της Μακεδονίας): Συνστατική επιστολή για τον Ευφραίο, μαθητή του Πλάτωνα, ο οποίος διορίστηκε σύμβουλος στη μακεδονική αυλή του Περδίκκα Γ' (321c-322a). Στο τέλος, ο Πλάτων δικαιολογεί τον εαυτό του, γιατί δεν ενεργοποιήθηκε ποτέ πολιτικά στην Αθήνα (322a-c).

Επ. VI (Προς τον Ερμεία, τον Έραστο και τον Κορίσκο): Ο Πλάτων συγχαίρει τον Ερμεία, τον τύραννο του Ατάρνεως, και τους δύο πρώην μαθητές του, τον Έραστο και τον Κορίσκο, που ζουν τώρα κοντά ο ένας στον άλλο και τους συνδέει φιλοσοφική φιλία (322c-323d).

Επ. VII (Προς τους συγγενείς και φίλους του Δίωνα): Μετά τον θάνατο του Δίωνα, οι οπαδοί του στράφηκαν στον Πλάτωνα για να εξασφαλίσουν την υποστήριξή του. Σ' αυτό ο Πλάτων απαντά ότι θα είναι κοντά τους, αν το σχέδιο του Δίωνα είναι και δικό τους: Ελευθερία και οι καλύτεροι δυνατοί νόμοι για τους Συρακούσιους (323d-324b). Ο Πλάτων εκλαμβάνει το αίτημα ως μια ευκαιρία να προβληματιστεί σχετικά με τη διαμόρφωση των δικών του πολιτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων και να γράψει ένα είδος συνοπτικής αυτοβιογραφίας (αν η επιστολή είναι γνήσια). Ως νέος από καλή οικογένεια, ο Πλάτων θέλει αρχικά να ασχοληθεί με την πολιτική. Η συνάντησή του με τον Σωκράτη και η εκτέλεσή του ανοίγουν τα μάτια του Πλάτωνα στο γεγονός ότι δεν υπάρχει χώρος για τις ιδεαλιστικές ιδέες του περί δικαιοσύνης στις τρέχουσες πολιτικές συνθήκες. Στρέφεται έτσι μόνιμα στη φιλοσοφία, όχι βέβαια χωρίς να περιμένει την ευκαιρία να παρέμβει πολιτικά, αφού είναι πεπεισμένος ότι οι πολιτικοί πρέπει να είναι φιλόσοφοι και οι φιλόσοφοι πρέπει να είναι πολιτικοί (324b-326b). Ακολουθούν αφηγήσεις για το πρώτο και το δεύτερο ταξίδι στη Σικελία (326b-330b).

Η βιογραφική περιγραφή διακόπτεται από στοχασμούς σχετικά με την παροχή πολιτικών συμβουλών και τις αναμενόμενες δυσκολίες. Ο Πλάτων προειδοποιεί σε έντονο ύφος τους παραλήπτες της επιστολής να τηρούν αυστηρά τους νόμους ακόμη και ως νικητές, αλλιώς θα πάψουν να έχουν την υποστήριξή του (330b-337e). Η εξιστόρηση της ζωής του συνεχίζεται τελικά με το τρίτο ταξίδι στη Σικελία (337e-341a).

Ακολουθεί η φιλοσοφική παρέμβαση (341a-345c),

στην οποία ο Πλάτων καταφέρεται κατά της δυνατότητας καταγραφής της φιλοσοφίας του. Διακρίνει τέσσερα στάδια στη γνωστική διαδικασία: κατονομασία (ὄνομα), εξήγηση (λόγος), απεικόνιση (εἶδωλον), γνώση (ἐπιστήμη), ώσπου τελικά, στο πέμπτο στάδιο, φτάνει στο πραγματικά υπαρκτό γνωστικό αντικείμενο (γνωστὸν ἀληθῶς ὄν), το οποίο, ωστόσο, μόνο ο νους μπορεί να το προσεγγίσει. Τα τέσσερα πρώτα στάδια της νόησης είναι πράγματι ελλιπή, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν προϋπόθεση για την επίτευξη του πέμπτου (342e). Όποιος, όμως, έχει προσεγγίσει πνευματικά το αληθινά υπάρχον αντικείμενο της γνώσης, δεν θα ξανακατεβεί στα ανεπαρκή στάδια, για να αποτυπώσει γραπτώς τη νοητική του γνώση με το μέσον των αδύναμων εξηγήσεων (τὸ τῶν λόγων ἀσθενές) (343a).

Στη συνέχεια, ο Πλάτων ολοκληρώνει τη συνοπτική του βιογραφία αφηγούμενος το τέλος της τρίτης παραμονής του στη Σικελία, την οριστική του ρήξη με τον Διονύσιο και τη συνάντησή του με τον Δίωνα στην Ολυμπία (345c-351e).

Επ. VIII (Προς τους συγγενείς και φίλους του Δίωνα): Ο Πλάτων, μετά την πτώση της τυραννίας, συμβουλεύει τις αντιμαχόμενες παρατάξεις στη Σικελία να σταματήσουν να πλήττουν η μία την άλλη και να συμφιλιωθούν (352c-355a). Βάζει στο στόμα του δολοφονημένου Δίωνα μια έκκληση για ειρήνη και για την εγκαθίδρυση ενός καλού πολιτεύματος (355a-357d). Σ' αυτήν προτείνεται, μεταξύ άλλων, η μετατροπή της τυραννίας σε μοναρχία με τρία βασιλικά αξιώματα που θα καταλαμβάνονται από τους εκφραστές των παρατάξεων του εμφυλίου. Αλλά η πραγματική εκτελεστική εξουσία θα βρίσκεται στα χέρια 35 νομοφυλάκων, οι οποίοι θα επικουρούνται από λαϊκές συνελεύσεις, συμβούλια και διάφορα δικαστήρια (356d-e). Η επιστολή τελειώνει με μια έκκληση για ενότητα.

Επ. IX (Στον Αρχύτα από τον Τάραντα): Απαντώντας σε μια επιστολή του διάσημου λόγιου Αρχύτα, ο οποίος παραπονιέται ότι τα δημόσια καθήκοντα τον κρατούν μακριά απ' την επιστήμη, ο Πλάτων απαντά ότι δεν γεννιόμαστε μόνο για τον εαυτό μας, αλλά η γενέθλια πόλη μας, οι γονείς και οι φίλοι έχουν δικαίωμα πάνω μας (357d-358b).

Επ. X (Προς Αριστόδωρο): Σύντομη επιστολή προς έναν έμπιστο του Δίωνα, με συστάσεις για τη δέουσα φιλοσοφική στάση (358b-c).

Επ. XI (Προς Λαοδάμαντα): Ο Λαοδάμας, ίσως πρώην μαθητής του Πλάτωνα, είχε ζητήσει από τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη (πιθανώς τον Σωκράτη τον Νεώτερο, γνωστό από τους διαλόγους *Θεαίτητος*, *Σοφιστής* και *Πολιτικός*) συμβουλές για τη συγκρότηση μιας νέας αποικίας που επρόκειτο να ιδρυθεί. Ο Πλάτων απάντησε ότι ο Σωκράτης ήταν αρ-

ρωστος και ότι ο ίδιος δεν μπορούσε να ταξιδέψει λόγω προχωρημένης ηλικίας. Αν και έχει αμφιβολίες για την επιτυχία του εγχειρήματος του Λαοδάμαντα, του δίνει παρ' όλα αυτά μια συμβουλή: Κατά την εγκαθίδρυση του πολιτεύματος, δεν πρέπει μόνο να φροντίσεις να περάσεις καλούς νόμους, αλλά και να προβλέψεις ένα όργανο που θα επιτηρεί έναν 'συνετό και ανδροπρεπή τρόπο ζωής' (358d-359c).

Επ. XII (Προς τον Αρχύτα του Τάραντα): Ο Πλάτων ευχαριστεί τον Αρχύτα για την αποστολή γραπτών και επιβεβαιώνει την αποστολή των δικών του υπομνημάτων στον Αρχύτα (359d-e).

Επ. XIII (Προς τον Διονύσιο): Ο Πλάτων στέλνει στον Διονύσιο αποσπάσματα «από τα Πυθαγόρεια συγγράμματα και τις 'Διαίρεσεις'» (360b) και στη συνέχεια αναλύει λεπτομερώς διάφορα οικονομικά θέματα (361a-362e). Στη συνέχεια, αναφέρει εν συντομία τον Δίωνα πριν σχολιάσει το δώρο ενός θώρακα και παρόμοιες ασήμαντες λεπτομέρειες (362e-363e).

Χαρμίδης – 'Περί σωφροσύνης'

Μετά την επιστροφή του από τη μάχη της Ποτειδαιας, ο Σωκράτης ρωτάει πώς τα πάει η φιλοσοφία και η διψασμένη για γνώση και όμορφη νεολαία στην Αθήνα. Ο Χαρμίδης, που μόλις μπήκε στη σκηνή, χαρακτηρίζεται εξίσου όμορφος και προικισμένος· παραπονιέται όμως για πονοκέφαλο. Ο Σωκράτης εξηγεί ότι για να επιτευχθεί η σωματική υγεία, πρέπει να θεραπευτεί και η ψυχή. Αυτό επιτυγχάνεται με τους εποικοδομητικούς λόγους (λόγοι καλοί), οι οποίοι επιφέρουν σωφροσύνη στην ψυχή. Ο Χαρμίδης θα πρέπει να πει, αν έχει ήδη αποκτήσει σωφροσύνη, όπως ισχυρίζονται οι παρευρισκόμενοι. Η αμηχανία του Χαρμίδα οδηγεί σε συζήτηση για το τί ακριβώς είναι η σωφροσύνη (153a-158e).

Συνομιλία με τον Χαρμίδα (159b-162b): Ο Χαρμίδης προσπαθεί να ορίσει τη σωφροσύνη πρώτα ως τακτική, ήρεμη δράση και στη συνέχεια ως ντροπή· ο Σωκράτης απορρίπτει και τους δύο ορισμούς (159b-161a). Ως τρίτο ορισμό, ο Χαρμίδης προτείνει το «να κάνει κανείς τα δικά του» (τὰ ἑαυτοῦ πράττειν). Ο Σωκράτης υποψιάζεται ότι πραγματικός εμπνευστής αυτού του ορισμού είναι ο Κριτίας (161b-162b). Ο τελευταίος παρεμβαίνει αμέσως στη συζήτηση (162c-175a).

Ο Κριτίας διακρίνει το πράττειν από το ποιείν και προσδιορίζει τον τελευταίο ορισμό ως τὴν τῶν ἀγαθῶν πρᾶξιν. Ωστόσο, απαντώντας στο ερώτημα του Σωκράτη, παραδέχεται ότι η σωφροσύνη συνεπάγεται πάντα γνώση και, συνεπώς, αυτογνωσία (162e-166e). Σωφροσύνη, άρα, είναι εκείνη η μορφή γνώσης (ἐπιστήμη) που γνωρίζει ταυτόχρονα για τον εαυτό της και για τους άλλους. Ο Σωκράτης εξετάζει την ορθότητα και τη χρησιμότητα αυτού του ορισμού (167a-169c). Μία από τις επικρίσεις είναι ότι ο ορι-

σμός εξακολουθεί να μη λέει τίποτα για το περιεχόμενο της αυτοαναφορικής γνώσης, αλλά παραμένει στο τυπικό (169e-172c). Αλλά ακόμη και αν η 'γνώση της γνώσης' αποκτούσε ένα περιεχόμενο, δεν θα μπορούσε ακόμη να ειπωθεί ότι μια ζωή σύμφωνα με αυτή τη γνώση θα οδηγούσε στην ευτυχία. Γιατί την ευτυχισμένη ζωή δεν την εγγυάται η πολυποίκιλη ατομική γνώση, αλλά μόνο η γνώση του καλού και του κακού (174b-c). Αυτή, ωστόσο, φαίνεται να είναι γνώση διαφορετικού τύπου.

Παρά το απορητικό τέλος της έρευνας, ο Χαρμίδης δεν αποθαρρύνεται, αλλά υπόσχεται να συνεχίσει να 'θεραπεύεται' από τον Σωκράτη. Ο Κριτίας το ερμηνεύει αυτό ως απόδειξη της σωφροσύνης του (175a-176d).

Επινομίς – 'Νυχτερινός Σύλλογος ή Φιλόσοφος'

Ο διάλογος παρουσιάζεται ως συνέχεια των *Νόμων* και συνδέεται με το ερώτημα που παραμένει ανοιχτό στο τέλος σχετικά με το εκπαιδευτικό υπόβαθρο των μελών του 'Νυχτερινού Συλλόγου'. Το ερώτημα είναι ποιά γνώση μπορεί υπό την έννοια της σοφίας να εγυηθεί την ευτυχία. Οι καθαρά 'τεχνικές' μορφές γνώσης αποκλείονται (974d-976c). Η αριθμητική, από την άλλη πλευρά, δεν είναι μόνο προϋπόθεση για τις τεχνικές επιστήμες, αλλά και για τη γνώση του αγαθού, η οποία δομείται σύμφωνα με τις αριθμητικές σχέσεις, και για τη λογική σκέψη, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην αρετή και την ευτυχία (976e-978b).

Ωστόσο, πριν συζητηθεί το ζήτημα της σχέσης μεταξύ αριθμητικής και σοφίας, η συζήτηση παίρνει μια διαφορετική τροπή σκιαγραφώντας ένα είδος *scala naturae*, ένα διαβαθμισμένο μοντέλο του σύμπαντος (981b-985e): Εκτός από το βασίλειο του πνευματικού, υπάρχει και αυτό του φυσικού, το οποίο αποτελείται από πέντε στοιχεία – γη, νερό, αέρα, αίθερα και φωτιά. Αυτό οδηγεί σε πέντε κοσμικά στοιχεία βασίλεια, ανάλογα με το ποιό στοιχείο επικρατεί στο μείγμα (981b): Ο γήινος κόσμος κατοικείται από έμβια όντα που σχηματίζονται κυρίως από γη, ο ουράνιος κόσμος, με βάση την επικράτηση της φωτιάς, κατοικείται από τους ουράνιους θεούς (981c-982e)· και τα δύο είναι ορατά. Ανάμεσά τους εκτείνονται οι κυρίως αόρατοι κόσμοι του νερού, που κατοικούνται από ημίθεους, του αέρα και του αιθέρα. Στα δύο τελευταία βασίλεια κατοικούν δαίμονες που ενεργούν ως αγγελιοφόροι μεταξύ της γης και των ουράνιων θεών (984b-985c).

Στη συνέχεια, ο χώρος των ουράνιων στοιχείων γίνεται με μεγαλύτερη ακρίβεια αντιληπτός, καθώς εξετάζονται λεπτομερώς τα σταθερά αστέρια, οι πλανήτες, ο ήλιος και η σελήνη, με τις αντίστοιχες κινήσεις τους, και συζητούνται βασικά αστρονομικά ζητήματα (985e-988d).